

Trajektorie matczynej agresji werbalnej wobec dzieci w wieku gimnazjalnym – związki z negatywnym obrazem własnej osoby i trudnościami społecznymi

Głównym celem przedstawionego badania była analiza związku między trajektoriami matczynej agresji werbalnej (AW), doświadczanej przez niezamożnych uczniów gimnazjów publicznych w okresie trzech lat, a problemami, które okazały się związane z AW we wcześniejszych badaniach, takimi jak negatywny obraz własnej osoby czy trudności społeczne.

Przeprowadzono badanie podłużne na próbie złożonej z 421 adolescentów (51,8% próby stanowili chłopcy) uczęszczających do dwóch szkół gimnazjalnych. Dane gromadzono w okresie 3 lat metodą ankiety wieloźródłowej (multiple-informant survey). Zastosowano procedurę analizy skupień metodą k-średnich, aby wyodrębnić trajektorie AW; posłużono się przy tym ocenami dokonanymi przez młodych ludzi na skali taktyk stosowanych w wypadku konfliktu (wersja: rodzic–dziecko) — Conflict Tactics Scale: Parent-Child (Straus, Hamby, Finkelhor, Moore, Runyan 1998). Zmiennymi zależnymi były: depresja, samoocena, zachowania przestępcze i przemoc rówieśnicza (zmiennie oceniane metodą samoopisową), a także poziom agresji oraz wrażliwość/izolacja społeczna (w ocenie rówieśników).

Na podstawie trajektorii AW wyodrębniono cztery grupy młodych ludzi: AW stabilna niska (SN), AW rosnąca (R), AW malejąca (M) oraz AW stabilna wysoka (SW). Średnia roczna częstość występowania aktów AW w okresie trzech lat wynosiła w tych grupach odpowiednio 1,31, 9,18, 10,24 oraz 31,14. Wielowymiarowa analiza wariancji MANOVA, przeprowadzona odrębnie wśród dziewcząt i chłopców, ujawniła ogromne różnice między grupą doświadczającą stabilnego wysokiego poziomu agresji werbalnej (SW) a grupą deklarującą stabilny niski poziom AW (SN). Chłopcy z grupy SW zgłaszali istotnie więcej objawów depresji, zachowań przestępczych oraz aktów przemocy rówieśniczej (jawnej i relacyjnej), a ponadto rzadziej niż chłopcy z grupy SN mieli opinię wrażliwych i osamotnionych (izolowanych społecznie). Dziewczęta z grupy SW zgłaszały istotnie więcej objawów depresji, zachowań przestępczych, jawnej i relacyjnej przemocy rówieśniczej niż dziewczęta z grupy SN; ponadto miały niższą samoocenę, a rówieśnicy oceniali ich zachowania jako bardziej agresywne/destrukcyjne i uważali je za bardziej skłonne do agresji relacyjnej. Dziewczęta z grupy SW częściej niż pozostałe badane zgłaszały poziom objawów depresyjnych i zachowań przestępczych przewyższający średnią o więcej niż jedno odchylenie standardowe, podczas gdy chłopcy z grupy SW częściej niż pozostali młodzi ludzie zgłaszali poziom zachowań przestępczych wyższy od średniej o ponad jedno odchylenie standardowe. Grupy R („Rosnąca AW”) i M („Malejąca AW”) również funkcjonowały gorzej niż grupa SN („Stabilna niska AW”) na większości badanych wymiarów. Analiza krzywych wzrostu wykazała związek równoczesny między AW a poziomem zachowań przestępczych, co sugeruje, że te dwa czynniki są ze sobą ściśle powiązane.

Można więc sformułować następujące wnioski wynikające z badania: każdy poziom AW wyższy niż 1–2 zdarzenia rocznie (taką liczbę aktów AW zgłaszali uczniowie z grupy SN) wiąże się z pogorszeniem funkcjonowania dorastających młodych ludzi.

1. Wstęp

Rodzicielska agresja werbalna (AW), która wydaje się zjawiskiem powszechnym na całym świecie, a także inne formy krzywdzenia psychicznego, to aspekty krzywdzenia, które — jak wykazały badania empiryczne — pociągają za sobą niekorzystne skutki w życiu dzieci, młodzieży i dorosłych (zob. np. Binggeli, Hart, Brassard 2001; Brassard, Donovan 2006; Brassard, Germain, Hart 1987; Crittenden, Claussen, Sugarman 1994; Garbarino, Guttman, Seeley 1986; Kart, Binggeli, Brassard 1998; Navarre 1987; Ney, Fung, Wickett 1994; Vissing, Straus, Gelles, Harrop 1991). Dotychczasowe badania dotyczące tego zagadnienia prowadzono na próbach wyłonionych z populacji ogólnej, próbach klinicznych i próbach mieszanych; w większości wypadków były to badania korelacyjne, jednak pewną ich część stanowiły badania podłużne. Te dociekania empiryczne wykazały istotny związek między krzywdzeniem psychicznym — do którego zalicza się agresja werbalna — a zaburzeniami o charakterze internalizacyjnym i eksternalizacyjnym, takimi jak depresja, niska samoocena, agresja i zachowania przestępcze. Problemy te występują zarówno w próbach populacyjnych, jak i klinicznych, co sugeruje, że negatywne skutki tej formy krzywdzenia dzieci przez rodziców są powszechne wśród wszystkich, którzy jej doświadczają i nie ograniczają się do wybranych podgrup. Zauważyli to Hussey i współpracownicy (2005), którzy nie stwierdzili istotnych różnic w zakresie skutków krzywdzenia (zachowań dzieci) między

przypadkami potwierdzonymi przez służby ochrony dzieci a przypadkami zgłoszonymi, lecz niepotwierdzonymi przez te służby. Takie wyniki wskazują na istotne znaczenie badania skutków AW oraz innych form krzywdzenia psychicznego w różnych populacjach oraz na konieczność dokonania oceny wpływu różnych stopni dotkliwości (ciężkości) takiego traktowania dzieci.

Szczególnie interesująca może się okazać analiza skutków AW w okresach przejściowych, takich jak wczesny okres dorastania, kiedy to często nasila się konflikt między rodzicami a dzieckiem, co zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia agresji werbalnej, i kiedy młodzi ludzie podlegają zmianom związanym z dojrzewaniem płciowym — między innymi występuje u nich zwiększona labilność emocjonalna — i zaczynają odseparowywać się od rodziców oraz budować silniejsze związki z rówieśnikami. Na przykład Straus i Field (2003) oraz Crittenden, Claussen i Sugarman (1994) odkryli wzrost częstości stosowania agresji werbalnej przez rodziców wobec nastoletnich dzieci (w porównaniu z dziećmi młodszyimi). Czynniki te, w połączeniu z przeniesieniem się do nowego, mniej opiekuńczego środowiska gimnazjum, mogą się przyczyniać do zakłócenia równowagi w rodzinie. Można przypuszczać, że rodziny w różny sposób radzą sobie z tymi zmianami — niektóre szybko odzyskują równowagę, inne zaś borykają się z problemami przez cały okres szkoły gimnazjalnej, a nawet jeszcze dłużej.

2. Dane empiryczne przemawiające za negatywnymi skutkami agresji werbalnej

Dotychczasowe badania empiryczne dotyczące skutków agresji werbalnej potwierdziły jej szkodliwy wpływ na dzieci i dorastającą młodzież, zarówno w sytuacji, gdy

czynnik ten działa w pojedynkę, jak i wtedy, gdy towarzyszą mu inne formy krzywdzenia/zaniedbywania. W wypadku prób wyłonionych z populacji ogólnej, badania podłuż-

ne i korelacyjne, w których posłużono się skalą *Conflict Tactics Scale* (CTS; Straus 1979, 1990; Straus, Hamby 1997; Straus, Hamby, Boney–McCoy, Sugarman 1996; Straus, Hamby, Finkelhor, Moore, Runyan 1998) oraz innymi narzędziami — przy czym gromadzone dane często pochodziły bezpośrednio od dzieci — wykazały istotny związek między krzywdzeniem psychicznym a wielką liczbą negatywnych następstw obejmujących zarówno internalizacyjne, jak i eksternalizacyjne zaburzenia zachowania (zob. Brown 1984; Courtney, Kushawa, Johnson 2008; Kim, Ge, Brody, Conger, Gibbons 2003; Kim, Tajima, Herrenkohl, Huang 2009; Lavoie i in. 2002; Kashai, Burbach, Rosenberg 1988; Loos, Alexander 1997; Martin, Schumm, Bugaighis, Jurich Bollman 1987; Moore, Pepler 2006; Solomon, Serres 1999; Vissing i in. 1991).

Podobne wyniki przyniosły badania prowadzone na próbach klinicznych, w których wykorzystywano schematy korelacyjne i rozmaite narzędzia badawcze, a zmiennymi zależnymi były: krzywdzenie psychiczne oraz inne formy krzywdzenia i zaniedbywania

(zob. Bruce, Fisher, Pears, Levine 2009; Kong, Bernstein 2009; Lipschitz i in. 1999; Miller, Baruch 1948; Ney i in. 1994; Ney, Moore, McPhee, Trought 1986; Ringwalt, Greene, Robertson 1998; Taussing, Culhane 2010; Wekerle i in. 2009, 2001; Wolfe, McGee 1994).

Wreszcie, badania prowadzone na próbach mieszanych — złożonych z osób wyłonionych z populacji ogólnej i z populacji klinicznych — to w dużej mierze badania korelacyjne, oparte na retrospektywnych opisach doświadczeń krzywdzenia. Wykazały one związek między krzywdzeniem psychicznym i/lub agresją werbalną a rozmaitymi niepożądanymi skutkami, potwierdzając wnioski płynące z wymienionych wcześniej badań (zob. Campo, Rohner 1992; Fleming, Jory, Burton 2002; Gibb, Abela 2008; Kolko, Kazdin, Day 1996; Lochner i in. 2002; Magee 1999; Spillane–Grieco 2000). Przegląd zaburzeń, które — jak wykazały wymienione w tym podrozdziale badania naukowe — są związane z krzywdzeniem psychicznym i agresją werbalną, przedstawiono w tabeli 1.

3. Częstość występowania agresji werbalnej

Badania, w których rodzice są pytani o swoje zachowania w ciągu ostatniego roku, przynoszą zaskakująco wysokie oszacowania częstości występowania agresji werbalnej — zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak i w innych krajach. Badania te implikują, że agresja werbalna jest powszechnie stosowaną praktyką wychowawczą. W ankiecie telefonicznej przeprowadzonej przez Strausa i Field (2003), na ogólnokrajowej próbie amerykańskich rodziców, aż 90% badanych przyznało, że stosowało jakąś formę agresji psychicznej wobec swoich dzieci przed ukończeniem przez nie 17 lat. Badania prowadzone na całym świecie potwierdzają, że agresja werbalna jest niezwykle często stosowaną praktyką rodzicielską (Krug, Dahl-

berg, Mercy, Zwi, Lozano 2002). Organizacja ISPCAN (Międzynarodowe Stowarzyszenie na rzecz Przeciwdziałania Krzywdzeniu) opracowała ostatnio kilka narzędzi, które mogą być wykorzystywane w międzynarodowych badaniach naukowych. Wstępne badania przeprowadzone w siedmiu krajach wykazały, że takie metody wychowawcze występują ponad granicami państw (Dunne i in. 2009; Runyan, Dunne, Zolotor 2009; Zolotor i in. 2009). Badania krajowe ujawniły ponadto, że kiedy przypadki krzywdzenia są zgłaszane służbom ochrony dzieci, krzywdzenie psychiczne jest przez te służby potwierdzane rzadziej niż przemoc fizyczna (Sedlak i in. 2010; U.S. Department of Health and Human Services Administration

on Children Youth and Families 2004). Wyniki tych badań wskazują również, że przypadki znane profesjonalistom stanowią zaledwie niewielki ułamek liczby wszystkich

młodych ludzi, którzy doświadczają agresji werbalnej ze strony swoich rodziców (NIS-3 i NIS-4; Sedlak i Broadhurst 1996; Sedlak i in. 2010).

Tabela 1. Wyniki badań empirycznych dowodzące negatywnych skutków agresji werbalnej.

Autor/Autorzy	Zaburzenia związane z krzywdzeniem psychicznym i/lub agresją werbalną
Próby wyłonione z populacji ogólnej	
Brown (1984)	Zachowania przestępcze
Courtney i in. (2008)	Problemy z zachowaniem, depresja
Kim i in. (2003)	Depresja, poczucie beznadziejności
Kim i in. (2009)	Zachowania przestępcze
Kim i in. (2009)	Ucieczki z domu, wiktyimizacja, zachowania przestępcze
Lavoie i in. (2002)	Zachowania przestępcze, przemoc podczas randek
Loos i Alexander (1997)	Gniew/agresja, poczucie osamotnienia, niska samoocena
Moran i in. (2004)	Picie alkoholu, używanie środków odurzających
Shaffer i in. (2009)	Zwiększona agresja i wycofanie społeczne, obniżony poziom kompetencji społecznych
Próby wyłonione z populacji ogólnej – agresja werbalna jako zmienna dyskretna	
Johnson i in. (2001)	Zwiększona częstość występowania objawów zaburzenia osobowości lub zdiagnozowanego zaburzenia osobowości, nieposłuszeństwo
Kashani i in. (1988)	Depresja oraz inne problemy psychiatryczne
Moore i Pepler (2006)	Niższy poziom ogólnego przystosowania
Martin i in. (1987)	Złość wobec rodziców, niższy poziom zadowolenia z relacji rodzice–dziecko, nieposłuszeństwo
Solomon i Serres (1999)	Negatywny obraz własnej osoby, problemy z nauką
Vissing i in. (1991)	Agresja, zachowania przestępcze, problemy interpersonalne
Próby kliniczne	
Bruce i in. (2009)	Wyższy poranny poziom kortyzolu
Kong i Bernstein (2009)	Zaburzenia odżywiania
Lipschitz i in. (1999)	Częstsze próby samobójcze i samookaleczenie
Miller i Baruch (1948)	Alergie
Ney i in. (1986)	Obwinianie się, lęk przed wojną atomową, pragnienie zadawania sobie bólu
Ney i in. (1994)	Brak radości życia, negatywne oczekiwania dotyczące przyszłości
Ringwalt i in. (1998)	Próby samobójcze, używanie środków odurzających, kradzieże, handel narkotykami, posiadanie broni
Taussig i Culhane (2010)	Niższy poziom akceptacji społecznej i obniżona samoocena, nasilone objawy stresu pourazowego
Wekerle i in. (2009, 2001)	Symptomatologia traumy, wiktyimizacja – przemoc podczas randek
Wolfe i McGee (1994)	Problemy z przystosowaniem
Próby mieszane	
Campo i Rohner (1992)	Pogorszenie funkcjonowania psychicznego, używanie środków odurzających
Fleming i in. (2002)	Przestępstwa seksualne
Gibb i Abela (2008)	Zmiany stylu wnioskowania, nasilone objawy depresyjne
Kolko i in. (1996)	Kłótnie/bójki, wrogość, zachowania internalizacyjne/eksternalizacyjne
Lochner i in. (2002)	Zaburzenie obsesyjno–kompulsywne i kompulsywne wyrwanie włosów (trichotillomania)
Magee (1999)	Fobia społeczna oraz inne fobie
Spillane–Grieco (2000)	Agresja fizyczna w okresie dorastania

Wszystkie te dane — duża częstość występowania agresji werbalnej, dane przemawiające za jej szkodliwym wpływem na dzieci i młodzież oraz niewielki odsetek zgłaszanych/potwierdzonych przypadków AW — stanowią ważny powód do tego, aby kontynuować badania skali i szkodliwości tego zjawiska. Ponadto dostępne dane sugerują, że sposób, w jaki młodzi ludzie spostrzegają zachowania swoich rodziców, stanowi istotny predyktor skutków tej formy krzywdzenia (np. Everson i in. 2008; McGee, Wolfe, Yuen, Wilson 1995; Ney i in. 1986; Wolfe, McGee 1994), co świadczy o tym, że badania, w których gromadzi się tego rodzaju informacje, mogą wzbogacać istniejącą literaturę przedmiotu o niezwykle cenną wiedzę. Wreszcie, zważywszy na zadania rozwojowe okresu dorastania, badania podłużne — koncentrujące się na związku między obrazem własnej osoby a uzyskanymi od młodych ludzi informacjami dotyczącymi rodzicielskiej agresji werbalnej — mogą rzucić nowe światło na te elementy procesu rozwoju, które mogą być zagrożone na skutek spostrzeganej rodzicielskiej AW. Na przykład Masten i Coatsworth (1998) wyróżniają następujące często wymieniane zadania rozwojowe wieku dorastania w kulturze zachodniej:

- 1) pomyślne rozpoczęcie edukacji ponadpodstawowej;
- 2) przyswojenie sobie umiejętności niezbędnych do osiągnięcia dobrych wyników w nauce;
- 3) zaangażowanie w zajęcia pozalekcyjne;
- 4) nawiązywanie bliskich relacji z rówieśnikami tej samej i przeciwnej płci oraz
- 5) ukształtowanie silniejszego poczucia tożsamości.

Wydaje się, że pomyślna realizacja wszystkich tych zadań jest podatna na wpływ relacji rodzic-dziecko.

Z perspektywy omawianych badań szczególnie istotne znaczenie ma zadanie kształtowania tożsamości, które młody człowiek

realizuje przez cały okres adolescencji i na początku dorosłości. Kerr i Bowen (1988) nazywają ten proces **różnicowaniem Ja** (*differentiation of self*). Autorzy ci piszą: „w miarę upływu lat, dziecko ma za zadanie stać się odrębną jednostką, a rodzice powinni działać w sposób pozwalający na rozwój jego indywidualności” (Kerr, Bowen 1988, s. 95). Steinberg i Morris (2001) zwracają uwagę na fakt, że dopiero pod koniec okresu dorastania młodzi ludzie wykonują „lwią część pracy związanej z kształtowaniem tożsamości” (Steinberg, Morris 2001, s. 91). Dlatego okres wczesnej adolescencji można opisać jako czas, w którym młodzi ludzie tworzą nowy obraz własnej osoby, obejmujący ich indywidualne wartości i przekonania, a także inne atrybuty osobiste, takie jak wygląd zewnętrzny, zdolności i zachowania (Steinberg, Morris 2001).

W tym czasie u młodych ludzi kształtuje się również zdolność myślenia operacyjnego na poziomie formalnym. U dziecka doświadczającego agresji werbalnej proces rozwoju tych nowych zdolności umysłowych może pozostawać w konflikcie z dotychczasowym obrazem własnej osoby. Jak piszą Ney i współpracownicy (1986), dziecko może uwierzyć w prawdziwość przekonań swoich rodziców i zacząć obwiniać siebie za sposób, w jaki jest traktowane. W wielu wypadkach dziecko staje się również niepewne własnych sądów i spostrzeżeń, co może zaburzać rozwój indywidualnego myślenia i wnioskowania — proces, który jest charakterystyczny dla okresu adolescencji i umożliwia rozwój silnego poczucia tożsamości indywidualnej. Czasami dzieje się jednak inaczej. W tym okresie dziecko może być w stanie spojrzeć z dystansu na zachowanie swoich rodziców w miarę, jak staje się coraz bardziej niezależne, a jego krąg społeczny się poszerza — kiedy widzi, jak funkcjonują inne rodziny i jakie relacje z rodzicami mają jego rówieśnicy. Dzięki tej nowej wiedzy o świecie dorastający młody człowiek może stworzyć bardziej pozytywny obraz własnej osoby. Zdolność ta

może jednak zależeć od tego, jak duże szkody zostały mu wyrządzone jeszcze przed wejściem w okres dorastania oraz od ilości zasobów osobistych i społecznych, którymi dysponuje.

Idea, że młodzi ludzie doświadczający agresji werbalnej mogą zacząć wierzyć w słuszność przekonań i spostrzeżeń swoich rodziców — zamiast ufać własnym — jest szczególnie istotna w odniesieniu do rozwoju tożsamości. Jeśli dorastający młody człowiek rozpoczyna proces indywiduacji i budowania Ja, nie opierając go na solidnych fundamentach — nie mając zaufania do własnych spostrzeżeń dotyczących świata i samego siebie — to ukształtowanie jasnego poczucia siebie jako odrębnej jednostki (niezależnej od rodziny) wydaje się niezwykle trudne. Kiedy obraz własnej osoby jest ściśle związany z wyobrażeniami i poglądami innych — a przy tym na ogół nietrafny — proces rozwoju tożsamości wydaje się bardzo utrudniony w porównaniu z sytuacją, gdy młody człowiek realizuje to zadanie, dysponując potrzebnymi do tego zasobami.

Nie ulega wątpliwości, że przeciętny nastolatek musi wykonać sporo pracy na tym etapie swojego życia. Okres dorastania ma charakter przejściowy, a to, czy młody człowiek przejdzie go pomyślnie i wyrośnie na kompetentną jednostkę, zależy od mnóstwa czynników — indywidualnych, rodzinnych, dotyczących społeczności, w której żyje itd. Wśród istotnych czynników rodzinnych wpływających na przystosowanie w okresie adolescencji należy podkreślić ważną rolę zachowań i praktyk rodzicielskich — zarówno w kontekście aktualnej relacji rodzice–dziecko, jak i historii owej relacji. Kiedy młodzi ludzie starają się sprostać wymienionym wcześniej zadaniom rozwojowym okresu dorastania, rodzice mogą im ułatwiać bądź utrudniać pomyślną realizację tych zadań. Krzywdzenie i zaniedbywanie przez rodziców może wywierać istotny wpływ na rozwój dziecka w okresie przej-

ściowym, takim jak okres adolescencji, kiedy to młodzi ludzie mogą być wystawieni na działanie wielu stresorów, z którymi muszą sobie radzić, korzystając z dostępnych zasobów osobistych i środowiskowych. Dzieci, które padły ofiarą krzywdzenia i/lub zaniedbywania, znajdują się w gorszej sytuacji niż ich rówieśnicy dorastający w zdrowych rodzinach, ponieważ mają zwykle ograniczone zasoby, a ich strategie radzenia sobie często bywają dezadaptacyjne w kontekście ważnych zadań rozwojowych, takich jak budowanie zdrowych relacji społecznych i rozwój tożsamości.

Przegląd dostępnej literatury dotyczącej wpływu rodzicielskiej agresji werbalnej dostarcza licznych dowodów empirycznych przemawiających za tym, że ten rodzaj zachowań rodzicielskich często pociąga za sobą następstwa związane z negatywnym obrazem siebie w świecie (takie jak depresja) i zaburzeniem interakcji społecznych (np. agresja interpersonalna, zachowania przestępcze). Jedne i drugie są niezwykle istotne w kontekście pomyślniej realizacji zadań rozwojowych okresu dorastania. Badacze nie próbowali dotąd ustalić, czy odmienne wieloletnie wzory agresji werbalnej wiążą się z różnymi skutkami. Wyjaśnienie tej kwestii jest jednym z celów badania opisanego w niniejszym artykule.

Głównym celem tego badania była analiza zależności między trajektoriami matczynej AW doświadczanej w ciągu trzech lat przez niezamożnych uczniów gimnazjów publicznych a pochodzącymi z wielu źródeł danymi dotyczącymi problemów, które okazały się związane z AW we wcześniejszych badaniach, takich jak negatywny obraz własnej osoby i problemy w relacjach społecznych. Jeśli chodzi o problemy społeczne, posłużono się samoopisowymi skalami przemocy jawnej (bezpośredniej) i relacyjnej, aby ocenić poziom spostrzeganej wiktymizacji. Poziom agresji — oceniany przez rówieśników — przeanalizowano przy użyciu

skali agresji jawnej (3 pozycje) i skali agresji relacyjnej (również 3 pozycje), ponieważ te dwie formy agresji okazały się różnić pod względem częstości występowania wśród dziewcząt i chłopców we wczesnym okresie dorastania (Zimmer–Gembeck, Geiger, Crick 2005), a ponadto reprezentują odrębne aspekty agresji interpersonalnej.

Opisane badanie koncentrowało się na matczynej agresji werbalnej ze względu na wyniki wcześniejszych badań, które wskazywały na silny wpływ zachowań matki (Egeland, Erickson 1987; Moore, Pepler 2006), a także dlatego, że spora część badanych nastolatków (około 50% uczniów w każdej klasie) mieszkała tylko z jednym z biologicznych rodziców — najczęściej z matką. Ponadto, jako że w dużej części wcześniejszych badań nie wyodrębniono zachowań matek i ojców, autorzy niniejszego badania postanowili ograniczyć jego zakres do zachowań matek. Oczekiwano, że taka analiza danych pozwoli na sformułowanie ogólnych wniosków dotyczących konkretnych trajektorii AW, które wiążą się z mniej pomyślnymi wynikami, co z kolei pogłębi naszą wiedzę o skutkach agresji werbalnej we wczesnym okresie adolescencji.

4. Metodologia

Osoby badane

Kohorta szóstoklasistów ($n = 732$) uczęszczających do dwóch miejskich szkół gimnazjalnych, niejednorodnych pod względem rasowym i odznaczających się niskim poziomem dochodów rodzin uczącej się w nich młodzieży (klasy 6–8), zlokalizowanych w północno–wschodniej części Stanów Zjednoczonych, wzięła udział w trzyletnim badaniu podłużnym skoncentrowanym na podlegających modyfikacji czynnikach ryzyka zachowań agresywnych. Po zastosowaniu formuły biernego zgody, zaaprobowa-

Sformułowano następujące hipotezy:

- A. Jeśli wykorzystamy roczną częstość występowania matczynej agresji werbalnej jako zmienną grupującą, analiza skupień ujawni trajektorie AW w badanym okresie — w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum.
- B. Grupy badanych zgłaszające wyższy średni poziom AW — w okresie trzech lat — powinny mieć bardziej negatywny obraz własnej osoby i być oceniane przez rówieśników jako bardziej wrażliwe i samotnione niż grupy odznaczające się niższym średnim poziomem AW.
- C. Grupy odznaczające się wyższą trzyletnią średnią AW powinny zgłaszać więcej problemów społecznych (jawnej i relacyjnej przemocy rówieśniczej, jawnych i relacyjnych zachowań agresywnych wobec innych — w ocenie rówieśników) niż grupy o niższym średnim poziomie AW.
- D. Trajektorie charakteryzujące się wyższym całościowym poziomem AW powinny wiązać się z nasileniem problemów społecznych i pogorszeniem obrazu własnej osoby w ciągu trzech lat nauki w gimnazjum — w porównaniu z trajektoriami cechującymi się niższym całościowym poziomem AW.

nej przez komisję etyki badań naukowych (Institutional Review Board), uzyskano dane od 700 uczniów szóstej klasy (47,4% badanej próby stanowiły dziewczęta) — rzeczywisty współczynnik uczestnictwa w badaniu wyniósł 96% (27 uczniów odmówiło udziału w badaniu, a 5 było nieobecnych). Przedział wieku badanych (w klasie szóstej) wynosił od 10 do 13 lat (średnia $M = 11,8$ lat), a skład etniczny badanej próby przedstawiał się następująco: Latynosi — 42%; biali — 27,1%; Afroamerykanie — 15,8%; osoby

dwurasowe — 9,4%; inni — 5,6%. Jeśli chodzi o status społeczno-ekonomiczny, badani uczniowie należeli do klasy niższej i średniej — jak oceniono na podstawie faktu, że duży odsetek dzieci korzystał z dofinansowanych obiadów szkolnych (82,9%). W klasie siódmej dane samoopisowe uzyskano od 722 spośród 740 uczniów (dziewczęta stanowiły 47,2% badanej próby), a współczynnik uczestnictwa wyniósł 98%. W klasie ósmej dane samoopisowe uzyskano od 744 spośród 777 uczniów (47,4% badanych stanowiły dziewczęta), przy czym współczynnik uczestnictwa wyniósł 96%. Wskaźnik rotacji (*attrition rate*) wyniósł 11% w klasie siódmej i 17% w klasie ósmej.

Procedura

W badaniu wykorzystano serię miar indywidualnych — w formie kwestionariusza. Badanie kwestionariuszowe zostało przeprowadzone ustnie przez zespół przeszkolonych badaczy w klasach szkolnych w ciągu dwóch dni (około 45 minut dziennie) — raz w roku w okresie trzech lat. Uczniom powiedziano, że będą odpowiadać na pytania dotyczące ich relacji z przyjaciółmi, nauczycielami i rodzicami oraz tego, jak spostrzegają i oceniają samych siebie. Poinformowano ich ustnie oraz na formularzu zgody na udział w badaniu, że ich odpowiedzi będą anoni-

Było to spowodowane faktem, że pewna liczba uczniów wyprowadziła się z tego okręgu albo przeniosła się do innej szkoły w jego obrębie. Niniejsze badanie koncentruje się na grupie 421 uczniów, w odniesieniu do których otrzymano kompletne wyniki testu *Conflict Tactics Scales* w klasie szóstej, siódmej i ósmej, ponieważ analiza rotacji nie wykazała istotnych różnic między uczniami należącymi do tej podgrupy a całą badaną próbą pod względem danych demograficznych, takich jak płeć, rasa, status społeczno-ekonomiczny czy sytuacja rodzinna, co sugeruje, że uczniowie ci stanowią reprezentatywną podgrupę badanej próby.

mowe; aby zapewnić anonimowość, zamiast nazwisk posłużono się kodami identyfikacyjnymi. W każdym roku szkolnym na początku zimy zespół badaczy wracał do szkół, aby poddać badaniu kwestionariuszowemu tych uczniów, na których temat nie zgromadzono kompletnych danych jesienią. Nie stwierdzono istotnych różnic między danymi uzyskanymi jesienią i zimą. W ostatnim roku zbierania danych badacze udali się również do różnych szkół w tym samym okręgu, aby poddać badaniu kwestionariuszowemu uczniów, którzy zmienili szkołę.

Narzędzia badawcze

Podskala matczynej agresji psychicznej stanowiąca część skali mierzącej taktyki stosowane w wypadku konfliktu w relacji rodzic-dziecko (Parent-Child Conflict Tactics Scale).

Skala Parent-Child Conflict Tactics Scale: Parent-to-Child (wersja „rodzic wobec dziecka”; CTSPC; Straus i in. 1998) powstała na podstawie dobrze znanej i powszechnie stosowanej skali Conflict Tactics Scale (CTS; Straus 1979), która mierzy agresję mię-

dzy małżonkami, zachowania agresywne rodziców wobec dzieci i dzieci wobec rodziców oraz agresję między rodzeństwem. CTS jest jedynym narzędziem znormalizowanym dla całej populacji amerykańskiej, które mierzy agresję psychiczną i fizyczną towarzyszącą konfliktom małżeńskim i konfliktom między rodzicami a dziećmi; skalę tę wykorzystano w setkach badań empirycznych. Większość danych walidacyjnych dotyczących podskali

agresji psychicznej testu CTSPC zaczerpnięto z badań odnoszących się do skali CTS. Odpowiedzi rodziców dotyczące stosowania przez nich agresji psychicznej, jako strategii postępowania w wypadku konfliktu z dzieckiem, okazały się istotnie związane z ich ocenami dotyczącymi problemów interpersonalnych dziecka i jego zachowań przestępczych, często także wtedy, gdy kontrolowano wpływ poziomu agresji fizycznej (Vissing, Straus, Gelles, Harrup 1991). Podskala agresji psychicznej CTSPC zawiera pięć pozycji; dziecko ma za zadanie ocenić, jak często w ciągu ostatniego roku każde z jego rodziców stosowało daną taktykę rozwiązywania konfliktów (np. „Nazwała mnie głupkiem lub leniem albo użyła jakiegoś innego, podobnego wyzwiska”), przy czym oceny tej dokonuje na ośmiopunktowej skali: nigdy, raz w roku, dwa lub trzy razy w roku, od czterech do sześciu razy w roku, od siedmiu do dziesięciu razy w roku, częściej niż raz na miesiąc, 11–20 razy w roku, 20 lub więcej razy. Aby zwiększyć spójność wewnętrzną testu, w prezentowanym badaniu wykorzystano dodatkową pozycję zaczerpniętą z CTS, która nie wchodzi w skład CTSPC: „Jak często Twoja mama groziła, że Cię uderzy, ale tego nie zrobiła?”. W niniejszym badaniu roczną częstość występowania poszczególnych zachowań obliczono na podstawie wartości środkowych (*mid-points*) zasugerowanych przez Strausa; owe wartości środkowe zostały zmodyfikowane, ponieważ zakotwiczenia skal dla każdej pozycji zmieniono z pierwotnej wersji ośmiopunktowej, aby zwiększyć trafność odpowiedzi poprzez uproszczenie dostępnych możliwości (np. kotwicę szóstą zmieniono na „częściej niż raz w miesiącu”, eliminując odpowiedzi „11–20 razy w roku” i „20 lub więcej razy”, które okazały się mylące dla szóstoklasistów biorących udział w badaniu pilotażowym, przeprowadzonym na próbie złożonej z 400 uczniów). Ponieważ rozkłady wyników uzyskanych przy użyciu tego narzędzia okazały się silnie skośne (asymetryczne), czę-

stości roczne zostały przekształcone logarytmicznie, aby uzyskać rozkład zbliżony do normalnego. W kolejnych latach otrzymano następujące wartości alfa Cronbacha: 0,79 (rok 1), 0,83 (rok 2) i 0,81 (rok 3).

Skala Samooceny Rosenberga, wersja skrócona (1965).

Krótką, liczącą 6 pozycji wersją tej skali została zmodyfikowana przez zespół badaczy Gilberta J. Botvina, aby stała się bardziej zrozumiała dla uczniów gimnazjum (Epstein, Botvin, Diaz, Schinke 1995). Całościowa samoocena okazała się związana z depresją, ogólnym poziomem lęku oraz poczuciem szczęścia i zadowolenia z życia (Rosenberg, Schooler, Schoenbach 1989; Rosenberg, Schooler, Schoenbach 1995). Wyniki te zostały powtórzone w naszym badaniu w odniesieniu do depresji ($r = -0,30$), lęku ($r = -0,15$) oraz pozytywnych oczekiwań dotyczących przyszłości ($r = 0,37$). W omawianym badaniu otrzymano następujące wartości alfa Cronbacha: 0,88 (rok 1), 0,86 (rok 2) i 0,88 (rok 3).

Skala Depresji Reynoldsa dla Dzieci (RCDS, 1989).

Ten liczący trzydzieści pozycji inwentarz mierzy ciężkość depresji u dzieci w klasach 3–6 (Reynolds 1989). Zastosowano ją wyłącznie w pierwszym roku badania ze względu na ograniczenia wiekowe dostępnych norm. Według autorów RCDS całkowita wartość alfa dla tej skali wynosi 0,90. Wartości alfa ze względu na poziom edukacji (klasę), płeć i przynależność etniczną wahały się od 0,79 do 0,91. Otrzymano wysokie współczynniki spójności wewnętrznej — zarówno w grupie chłopców ($r = 0,89$), jak i dziewcząt ($r = 0,90$). Rzetelność obliczona metodą powtórnego pomiaru (test–retest; odstęp pomiędzy pomiarami wynosił cztery tygodnie) była równa 0,85 dla grupy 220 dzieci z klas trzecich, czwartych, piątych i szóstych. O trafności diagnostycznej testu świadczy wysoki poziom zgodności z wynikami skali Children’s Depression

Rating Scale – Revised ($r = 0,76$; Poznanski, Freeman, Mokros 1985; Poznanski i in. 1984) oraz Children's Depression Inventory ($r = 0,68 - 0,79$; Kovacs 1979, 1981, 1983). W pierwszym roku niniejszego badania współczynnik alfa Cronbacha wyniósł 0,89.

Skala Depresji Reynoldsa dla Adolescentów (RADS 1987).

Ten składający się z trzydziestu pozycji inwentarz mierzy ciężkość depresji u adolescentów (Reynolds 1987). Współczynnik spójności wewnętrznej był wysoki zarówno w próbie standaryzacyjnej (0,90), jak i w próbach niezależnych (0,95). Współczynnik rzetelności test–retest był równy 0,80 wśród uczniów klasy dziesiątej i jedenastej (odstęp czasowy między pomiarami wyniósł 6 tygodni), 0,79 wśród uczniów klas od dziesiątej do dwunastej (odstęp czasowy wyniósł trzy miesiące) oraz 0,63 wśród uczniów klas od dziesiątej do dwunastej (odstęp czasowy między pomiarami wyniósł rok). Współczynnik trafności kryterialnej, obliczony na podstawie stopnia zgodności z depresją zdiagnozowaną na podstawie ustrukturyzowanych wywiadów przeprowadzonych w populacji szkolnej, okazał się wysoki ($r = 0,83$). Dodatnia wartość prognostyczna wynosiła 89%. Trafność teoretyczna — zgodność z innymi samoopisowymi skalami depresji w różnych próbach — waha się od 0,72 do 0,76 w wypadku Skali Depresji Becka, od 0,74 do 0,76 w wypadku Skali Depresji Ośrodka Badań Epidemiologicznych oraz 0,73 dla Skali Depresji Reynoldsa dla Dzieci (Reynolds 1987). Współczynniki rzetelności otrzymane w niniejszym badaniu wynosiły 0,90 (rok 1) oraz 0,91 (rok 2).

Samoopisowa Skala Zachowań Przystępnych (Self-Report of Delinquency — SRD; Elliott, Dunford, Huizinga 1987; Elliott, Huizinga, Ageton 1985).

Ta licząca 38 pozycji skala mierzy przestrzeganą przez uczniów częstość, z jaką w ciągu ostatniego roku dopuszczali się oni

czynów przestępczych. SRD jest jednym z podstawowych narzędzi wykorzystywanych w badaniach przestępczości nieletnich (Elliott i in. 1985; Farrington 1995; Gorman-Smith, Tolan, Zelli, Huesmann 1996; Loeber, Stouthamer-Loeber 1998), a metody samoopisowe uważa się za szczególnie użyteczne w wypadku tej populacji, ponieważ badani ujawniają zwykle dużo więcej przestępstw niż odnotowuje się w oficjalnych statystykach (Farrington 1997). Ponadto oficjalne dane mogą być wypaczone na skutek błędów w procedurach policyjnych i sądowych. Trafność dyskryminacyjna i trafność prognostyczna SRD zostały potwierdzone w badaniach wielokrotnych młodocianych przestępców (Dunford, Elliott 1984) oraz sprawców ciężkich przestępstw (Elliott, Huizinga, Menard 1989). Podobnie jak w innych badaniach, spójność wewnętrzna w niniejszym badaniu osiągnęła bardzo wysoki poziom we wszystkich trzech latach (alfa Cronbacha = 0,93 w grupie uczniów klas 6–8).

Test Revised Class Play — ocena dokonana przez rówieśników.

Reputację społeczną badanych uczniów oceniano na podstawie zmodyfikowanej wersji testu Revised Class Play (RCP; Masten, Morison, Pellegrini 1985), popularnego wśród badaczy zajmujących się tą dziedziną. Badanych uczniów poproszono, aby wyobrazili sobie, że kierują zabawą grupy rówieśników — mieli obsadzić swoich kolegów z klasy w najbardziej odpowiednich rolach. Uczniów poinformowano, że każdego z kolegów można obsadzić w więcej niż jednej roli; do żadnej z ról nie mogli jednak wybrać siebie. Uczniów, których początkowo nie było na liście, ponieważ dołączyli do klasy niedawno, dodano do listy ręcznie w dniu badania. Podczas procedury czyszczenia danych (eliminowania błędów) głosy uczniów, którzy obsadzili samych siebie w jednej z ról, uznano za nieważne i włączono z badanej próby. Wyniki dla poszcze-

gólnych pozycji obliczono na podstawie całkowitej liczby głosów otrzymanych przez uczniów w klasie. Indywidualny wynik ucznia dla danej pozycji to stosunek głosów otrzymanych przezeń od kolegów z klasy do całkowitej liczby głosów oddanych w klasie dla tej pozycji. Luthar i McMahon (1996) podają, że w ich analizach testu RCP i jego korelatów współczynniki rzetelności (alfa) oparte na spójności wewnętrznej wahają się od 0,82 do 0,88. Trafność każdej z podskal oszacowano na podstawie korelacji z podobnymi miarami: podskala zachowań agresywnych/destrukcyjnych okazała się skorelowana dodatnio z dokonanymi przez nauczycieli ocenami agresji i trudności w uczeniu się oraz ujemnie z ocenami; podskala wrażliwości/izolacji (osamotnienia) okazała się skorelowana dodatnio z nauczycielskimi ocenami nieśmiałości i zachowań lękliwych oraz z samoopisowymi miarami lęku i depresji, a ujemnie — z dokonanymi przez nauczycieli ocenami asertywności (Luthar, McMahon 1996). W omawianym badaniu współczynniki spójności wewnętrznej (alfa) wskazywały na wysoki poziom rzetelności następujących podskal: wrażliwość/izolacja (alfa Cronbacha = 0,80, 0,83 i 0,87, odpowiednio w klasach 6–8), agresja relacyjna (alfa Cronbacha = 0,76, 0,81 i 0,88, odpowiednio w klasach 6–8) oraz zachowania agresywne/destrukcyjne (alfa Cronbacha = 0,78, 0,84 i 0,85, odpowiednio w klasach 6–8).

Kwestionariusz Doświadczeń Społecznych — miara samoopisowa (SEQ; Crick, Grotmeter 1996).

Narzędzie to wykorzystano do oceny spostrzeganej wiktyimizacji badanych adolescentów. Jest ono powszechnie stosowane w badaniach przemocy rówieśniczej,

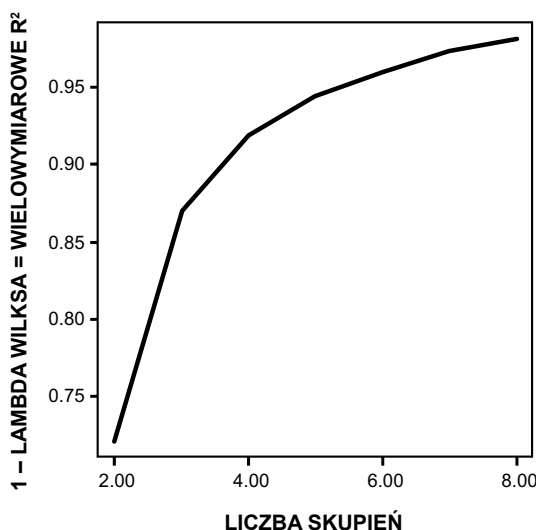
a otrzymane wyniki okazały się związane z różnymi trudnościami przystosowawczymi, takimi jak depresja, poczucie osamotnienia, lęk społeczny i unikanie sytuacji społecznych (Crick, Grotmeter 1996). Jeśli chodzi o trafność, analiza czynnikowa wyodrębniła trzy czynniki (przemoc jawna/bezpośrednia, przemoc relacyjna, zachowania prospołeczne), przy czym ładunek czynnikowy poszczególnych pozycji wahał się od 0,69 do 0,88 (Crick i Bigbee, 1998). Ponadto wyniki badania Crick i Bigbee (1998) przemawiają również za trafnością zbieżną tego narzędzia. Badaczki te uzyskały istotną korelację między ocenami rówieśników a ocenami samoopisowymi w wypadku podskal przemocy relacyjnej i przemocy jawnej. Kwestionariusz SEQ-S składa się z trzech podskal: podskali przemocy relacyjnej (PVR), podskali przemocy jawnej (PVO) oraz podskali doświadczenia zachowań prospołecznych (PVP). W analizach przeprowadzonych w ramach omawianego badania uwzględniono wyłącznie podskale PVR i PVO, ponieważ żaden z trzech pomiarów wykonanych w trakcie trwania badania nie wykazał korelacji między matczyną agresją psychiczną a PVP (współczynniki korelacji wahały się od $-0,03$ do $-0,04$). W omawianym badaniu współczynniki spójności wewnętrznej (alfa) wskazywały na wysoki poziom rzetelności podskal przemocy relacyjnej (alfa Cronbacha = 0,85, 0,85 i 0,87, odpowiednio w klasach 6–8) oraz podskal przemocy jawnej (alfa Cronbacha = 0,84, 0,82 i 0,84, odpowiednio w klasach 6–8). Podobne wartości alfa — oparte zarówno na wynikach powtórzonego pomiaru (test–retest), jak i na spójności wewnętrznej — otrzymano w innych badaniach, w których posłużono się tą skalą (Crick 1996; Crick, Grotmeter 1996).

5. Wyniki

Aby zrealizować pierwszy cel badawczy — pogrupować uczniów na podstawie wzorów matczynej agresji werbalnej w okresie trzech lat — przeprowadzono analizę skupień z wykorzystaniem serii analiz hierarchicznych (metodą Warda) i niehierarchicznych (metodą k-średnich), aby 1) znaleźć najlepsze rozwiązanie dla tego zbioru danych i 2) przetestować stabilność i powtarzalność skupień (McIntyre, Blashfield 1980). Analiza hierarchiczna, przeprowadzona na dobranej losowo połowie danych, wyłoniła cztery skupienia jako rozwiązanie optymalne dla otrzymanego zbioru danych. Na rycinie 1 przedstawiono wykres osypiska (*scree plot*) wartości wielowymiarowego R^2 (*cluster* R^2), na którym widać wyraźny punkt załamania przy czterech skupieniach. Następnie przeprowadzono anali-

zę metodą k-średnich, wykorzystując drugą dobraną losowo połowę zbioru danych. Dwa uzyskane w ten sposób rozwiązania porównano, otrzymując współczynnik zgodności — kappa Cohena — na poziomie mieszczącym się w górnej części przedziału wartości umiarkowanych, co wskazuje, że cztery wyodrębnione skupienia były stosunkowo stabilne i powtarzalne. Następnie badanych podzielono na cztery grupy (ze względu na trajektorie AW), które miały być porównywane w kolejnych analizach. Na rycinie 2 przedstawiono graficznie te cztery grupy, a w tabeli 2 znaleźć można średnie częstości roczne dla każdej z nich w kolejnych latach badania. Zaobserwowane wzory wskazywały, że grupy te reprezentują trajektorię stabilną wysoką, stabilną niską, rosnącą i malejącą.

Rycina 1. Wykres osypiska wartości wielowymiarowego R^2 według liczby skupień w badanej próbie.

Rycina 2. Skupienia (grupy) wyodrębnione ze względu na poziom matczynej agresji werbalnej.

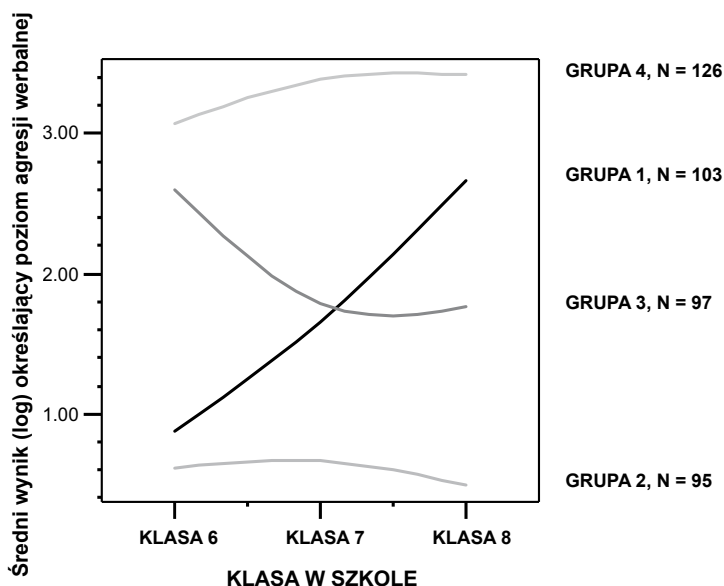

Tabela 2. Średnia roczna częstość występowania matczynej agresji werbalnej według trajektorii AW.

Klasa	Trajektoria	<i>n</i>	Średnia roczna częstość
Klasa 6	Rosnąca agresja werbalna	103	1,82
	Stabilna niska agresja werbalna	95	1,39
	Malejąca agresja werbalna	97	15,63
	Stabilna wysoka agresja werbalna	126	26,66
Klasa 7	Rosnąca agresja werbalna	103	7,95
	Stabilna niska agresja werbalna	95	1,57
	Malejąca agresja werbalna	97	7,57
	Stabilna wysoka agresja werbalna	126	34,23
Klasa 8	Rosnąca agresja werbalna	103	17,78
	Stabilna niska agresja werbalna	95	0,96
	Malejąca agresja werbalna	97	7,53
	Stabilna wysoka agresja werbalna	126	35,52

Aby przeanalizować możliwe różnice demograficzne, w pierwszej kolejności przeprowadzono test chi-kwadrat, aby przyjrzeć się różnicom między chłopcami a dziewczętami. Wynik testu okazał się istotny statystycznie ($\chi^2(3) = 7,87, p = 0,049, V$ Cramera = 0,14), chociaż wartość V Cramera wskazywała na małą wielkość efektu. Oględziny spodziewa-

nej i obserwowanej liczby przypadków zaliczonych do poszczególnych grup sugerowały, że nieproporcjonalnie duża liczba dziewcząt mieściła się w grupie „Stabilna wysoka AW” (spodziewana liczba dziewcząt = 60,8, liczba obserwowana = 73; spodziewana liczba chłopców = 65,2, liczba obserwowana = 53). Następnie przeprowadzono dodatkowe testy

chi-kwadrat — odrębnie w grupie chłopców i dziewcząt — aby przyjrzeć się potencjalnym różnicom w obrębie każdej z tych grup.

Wśród chłopców testy chi-kwadrat dotyczące rasy, statusu społeczno-ekonomicznego i sytuacji rodzinnej nie przyniosły wyników istotnych statystycznie, co wskazuje na brak istotnego związku między tymi zmiennymi demograficznymi a przynależnością do grup wyodrębnionych ze względu na trajektorie AW w badanej próbie. Wśród dziewcząt nie stwierdzono istotnej zależności między przynależnością do tych grup a statusem społeczno-ekonomicznym i sytuacją rodzinną, natomiast test przynależności rasowej przyniósł wynik marginalnie istotny statystycznie (χ^2 (12) 21,09, $p = 0,049$, V Cramera = 0,19). Oględziny wzrokowe obserwowanej i spodziewanej liczby przypadków sugerowały, że:

- 1) nieproporcjonalnie duża liczba dziewcząt pochodzenia latynoskiego zalicza się do grupy „Rosnąca AW” (liczba spodziewana = 17,5, liczba obserwowana = 27) oraz
- 2) nieproporcjonalnie duża liczba dziewcząt afroamerykańskich należy do grupy „Stabilna wysoka AW” (liczba spodziewana = 13,4, liczba obserwowana = 20).

Wśród dziewcząt reprezentujących rasę białą oraz inne grupy rasowe obserwowana liczba przypadków była zgodna ze spodziewaną.

Przed realizacją drugiego i trzeciego celu badawczego dokonano przekształcenia logarytmicznego wszystkich zmiennych zależnych, aby w miarę możliwości nadać ich rozkładowi cechy rozkładu normalnego. Następnie dla każdej z osób badanych obliczono średnie wyniki dla poszczególnych zmiennych zależnych, aby zdefiniować operacyjnie osiem zmiennych zależnych ujętych w hipotezie 2 i 3. Ze względu na istotne statystycznie różnice między chłopcami i dziewczętami pod względem:

- 1) depresji (chłopcy > dziewczęta),
 - 2) agresji relacyjnej ocenianej przez rówieśników (dziewczęta > chłopcy),
 - 3) samoopisowej oceny jawnej przemocy rówieśniczej (chłopcy > dziewczęta) oraz
 - 4) samoopisowej oceny relacyjnej przemocy rówieśniczej (dziewczęta > chłopcy),
- zdecydowano o przeprowadzeniu odrębnych analiz w grupie chłopców i dziewcząt, co miało na celu wyjaśnienie owych różnic międzypłciowych.

W wypadku hipotezy 2, zmienną niezależną stanowiła przynależność do grup wyodrębnionych na podstawie trajektorii AW, a zmiennymi niezależnymi były:

- 1) depresja — dane samoopisowe,
- 2) samoocena — dane samoopisowe,
- 3) wrażliwość/izolacja — w ocenie rówieśników.

Jeśli chodzi o hipotezę 3, zmienną niezależną była przynależność do grup wyodrębnionych ze względu na trajektorie AW, a zmienne zależne to:

- 1) zachowania agresywne/destrukcyjne — w ocenie rówieśników,
- 2) agresja relacyjna — w ocenie rówieśników,
- 3) zachowania przestępcze — dane samoopisowe,
- 4) jawna przemoc rówieśnicza — dane samoopisowe oraz
- 5) relacyjna przemoc rówieśnicza — dane samoopisowe.

Po przeanalizowaniu efektów głównych przyjrzelśmy się wynikom analiz jednozmiennych, aby ustalić, które zmienne istotnie się różnią w zależności od grupy. Następnie przeanalizowaliśmy wyniki porównań w parach skorygowane według poprawki Bonferroniego, aby ocenić szczególne różnice międzygrupowe.

Jeśli chodzi o zmienne ujęte w hipotezie 2, to zmienna grupująca — przynależ-

ność do grupy wyodrębnionych ze względu na trajektorię AW — okazała się istotnie związana z zestawem trzech miar, zarówno wśród chłopców ($F = 4,00$, $df = [9, 516,10]$, $p < 0,001$, częstkowa eta-kwadrat = 0,05), jak i wśród dziewcząt ($F = 4,45$, $df = [9, 479,59]$, $p < 0,001$, częstkowa eta-kwadrat = 0,06). Wyniki analiz jednozmiennowych dla poszczególnych zmiennych zależnych wskazywały, że wśród chłopców cztery grupy wyodrębnione na podstawie trajektorii AW różniły się istotnie w zakresie dwóch spośród trzech zmiennych: depresji ($F = 6,91$,

$df = [3, 214]$, $p < 0,001$, częstkowa eta-kwadrat = 0,09) oraz wrażliwości/izolacji w ocenie rówieśników ($F = 2,07$, $df = [3, 214]$, $p < 0,027$, częstkowa eta-kwadrat = 0,04). Wyniki analizy jednozmiennowej dla grupy dziewcząt ujawniły, że cztery grupy wyodrębnione ze względu na trajektorie AW istotnie się różnią w zakresie dwóch spośród trzech zmiennych: depresji ($F = 9,04$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, częstkowa eta-kwadrat = 0,12) i samooceny ($F = 5,65$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, częstkowa eta-kwadrat = 0,08). W tabeli 3 przedstawiono wyniki porównań w parach.

Tabela 3. Szacowane średnie brzegowe: średnie wyniki dla zmiennych związanych z negatywnym obrazem własnej osoby według trajektorii AW (chłopcy $n = 218$, dziewczęta $n = 203$).

Zmienna/ trajektoria	Stabilna niska		Malejąca		Rosnąca		Stabilna wysoka	
	Chłopcy ($n = 49$)	Dziewczęta ($n = 46$)	Chłopcy ($n = 56$)	Dziewczęta ($n = 41$)	Chłopcy ($n = 60$)	Dziewczęta ($n = 43$)	Chłopcy ($n = 53$)	Dziewczęta ($n = 73$)
Depresja	3,84	3,87	3,90	3,94	3,92	3,96	3,98	4,04
Stabilna niska								
Malejąca	+	ns						
Rosnąca	+	+	ns	ns				
Stabilna wysoka	+	+	+	+	+	+		
Samoocena (im wyższy wynik tym niższa samoocena)	0,37	0,41	0,47	0,50	0,48	0,42	0,49	0,58
Stabilna niska								
Malejąca	ns	ns						
Rosnąca	ns	ns	ns	ns				
Stabilna wysoka	ns	+	ns	ns	ns	+		
Wrażliwość/ izolacja – w ocenie rówieśników	1,52	1,46	1,25	1,21	1,14	1,22	1,06	1,22
Stabilna niska								
Malejąca	ns	ns						
Rosnąca	+	ns	ns	ns				
Stabilna wysoka	+	ns	ns	ns	ns	ns		

„+” $p < 0,05$; „ns” $p > 0,05$

Tabela 4. Szacowane średnie brzegowe: średnie wyniki dla zmiennych związanych z problemami społecznymi według trajektorii AW (chłopcy $n = 218$, dziewczęta $n = 203$).

Zmienna/ trajektoria	Stabilna niska		Malejąca		Rosnąca		Stabilna wysoka	
	Chłopcy ($n = 49$)	Dziewczęta ($n = 46$)	Chłopcy ($n = 56$)	Dziewczęta ($n = 41$)	Chłopcy ($n = 60$)	Dziewczęta ($n = 43$)	Chłopcy ($n = 53$)	Dziewczęta ($n = 73$)
Zachowania agresywne/ destrukcyjne – w ocenie rówieśników	1,01	0,80	1,12	1,19	1,28	1,21	1,23	1,11
Stabilna niska	ns	+						
Malejąca	ns	+	ns	ns				
Rosnąca	ns	+	ns	ns	ns	ns		
Stabilna wysoka	ns	+	ns	ns				
Agresja relacyjna – w ocenie rówieśników	1,02	1,00	1,10	1,43	1,17	1,53	1,12	1,42
Stabilna niska	ns	+						
Malejąca	ns	+	ns	ns				
Rosnąca	ns	+	ns	ns	ns	ns		
Stabilna wysoka	ns	+	ns	ns				
Zachowania przestępcze – dane samoopisowe	0,09	0,08	0,18	0,17	0,19	0,15	0,26	0,24
Stabilna niska	+	+						
Malejąca	+	+	ns	ns				
Rosnąca	+	+	+	+	+	+		
Stabilna wysoka	+	+						
Jawna przemoc rówieśnicza	0,38	0,28	0,49	0,42	0,45	0,36	0,55	0,47
Stabilna niska	ns	+						
Malejąca	ns	ns	ns	ns				
Rosnąca	+	+	ns	ns	ns	+		
Stabilna wysoka	+	+						
Relacyjna przemoc rówieśnicza	0,37	0,41	0,50	0,55	0,47	0,57	0,57	0,64
Stabilna niska	+	+						
Malejąca	+	+	ns	ns				
Rosnąca	+	+	ns	ns	+	ns		
Stabilna wysoka	+	+						

„+” $p < 0,05$; „ns” $p > 0,05$

b a d a n i a

Przeprowadzono dodatkowy test chi-kwadrat, aby ocenić różnice międzygrupowe pod względem odsetka badanych, którzy na skali depresji uzyskali wyniki przewyższające średnią o jedno lub więcej niż jedno odchylenie standardowe. Wśród dziewcząt wynik tego testu okazał się istotny statystycznie w każdym roku badania i wskazywał, że podczas gdy rzeczywista liczba dziewcząt w pozostałych grupach była mniejsza lub zbliżona do oczekiwanej, w grupie „AW stabilna wysoka” dziewcząt uzyskujących wyniki powyżej progu klinicznego było więcej niż przewidywano — w każdym roku badania. Odsetek dziewcząt z grupy „Stabilna wysoka AW”, których wyniki przekroczyły ów próg, wynosił odpowiednio: 35% w pierwszym roku, 37,5% w roku drugim i 44% w trzecim roku.

Wśród chłopców zmienna grupująca — przynależność do grup wyodrębnionych ze względu na trajektorię AW — okazała się istotna w odniesieniu do zestawu pięciu miar zmiennych zależnych ujętych w hipotezie 3 ($F = 3,09$, $df = [15, 580,12]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,07). Analiza jednozmiennowa ujawniła, że grupy wyodrębnione na podstawie trajektorii AW różniły się pod względem trzech z pięciu zmiennych zależnych:

- 1) zachowań przestępczych – dane samoopisowe ($F = 11,11$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,14);
- 2) jawnej przemocy rówieśniczej ($F = 3,33$, $p < 0,020$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,05); oraz
- 3) relacyjnej przemocy rówieśniczej ($F = 5,62$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,07).

Wyniki analizy danych otrzymanych w grupie dziewcząt — według przynależności do grup wyodrębnionych ze względu na trajektorię AW — były istotne w odniesieniu do zestawu pięciu zmiennych zależnych ($F = 4,73$, $df = [15, 538,71]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,11). Analiza jed-

nozmiennowa ujawniła, że grupy dziewcząt wyodrębnione na podstawie trajektorii AW różniły się w zakresie wszystkich pięciu zmiennych:

- 1) zachowań agresywnych/destrukcyjnych — w ocenie rówieśników ($F = 2,68$, $df = [3, 199]$, $p < 0,048$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,04);
- 2) agresji relacyjnej — w ocenie rówieśników ($F = 2,55$, $df = [3, 199]$, $p < 0,009$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,06);
- 3) zachowań przestępczych – dane samoopisowe ($F = 14,75$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,18);
- 4) jawnej przemocy rówieśniczej ($F = 6,29$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,09) oraz
- 5) relacyjnej przemocy rówieśniczej ($F = 7,49$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,10).

W tabeli 4 przedstawiono wyniki porównań w parach dla tych zmiennych.

Przeprowadzono dodatkowy test chi-kwadrat, aby przeanalizować różnice międzygrupowe pod względem odsetka badanych, którzy uzyskali wyniki przewyższające średnią o jedno lub więcej niż jedno odchylenie standardowe na samoopisowej skali zachowań przestępczych i skali zachowań agresywnych ocenianych przez rówieśników. Wśród chłopców w każdym roku badania obserwowano różnice pod względem liczby badanych uzyskujących wyniki powyżej tego progu na skali zachowań przestępczych (rok 1: $\chi^2(3) 12,56$, $p = 0,006$, V Cramera = 0,24; rok 2: $\chi^2(3) 11,29$, $p = 0,010$, V Cramera = 0,23; rok 3: $\chi^2(3) 11,09$, $p = 0,011$, V Cramera = 0,23). Podsumowując, przeprowadzona analiza wykazała powtarzającą się nadreprezentację chłopców z grupy „Stabilna wysoka AW” wśród badanych osiągających wyniki powyżej wspomnianego progu na skali zachowań przestępczych; w pierwszym roku badania podobną obserwację poczyniono w odniesieniu do chłop-

ców z grupy „Malejąca AW”, którzy uzyskali wówczas najwyższe wyniki na skali AW. Liczba chłopców z grupy „Stabilna niska AW”, którzy na skali zachowań przestępczych uzyskali wyniki powyżej wspomnianego progu, była w każdym roku nieproporcjonalnie mała.

Wśród dziewcząt w każdym roku badania stwierdzono różnice między grupami wyodrębnionymi ze względu na trajektorie AW w zakresie liczby badanych, które przekroczyły wspomniany próg na skali zachowań przestępczych (rok 1: $\chi^2(3) = 9,74, p = 0,021$, V Cramera = 0,22; rok 2: $\chi^2(3) = 15,49, p = 0,001$, V Cramera = 0,28; rok 3: $\chi^2(3) = 17,99, p = 0,011$, V Cramera = 0,30). Wyniki tej analizy wykazały, że — podobnie jak wśród chłopców — nieproporcjonalnie duża liczba dziew-

cząt z grupy „Stabilna wysoka AW” uzyskała na skali zachowań przestępczych wyniki powyżej tego progu, podczas gdy w wypadku pozostałych grup liczba ta była nieco mniejsza lub zbliżona do przewidywanej.

Aby zweryfikować ostatnią hipotezę, dokonano estymacji ośmiu (liniowych) „modeli wzrostu” — po jednym dla każdej zmiennej zależnej. Współczynniki nachylenia wygenerowane dla każdego z badanych uczniów — dla poszczególnych zmiennych zależnych — jako produkt uboczny tej procedury wykorzystano następnie jako osiem miar zmiennych wynikowych (zależnych) w dwóch wielozmiennych analizach wariancji, w których zmienną niezależną była przynależność do grup wyodrębnionych na podstawie trajektorii AW.

Tabela 5. Depresja i zachowania przestępcze — parametry wzrostu ze względu na trajektorię AW i płeć.

	Stabilna niska	Rosnąca	Malejąca	Stabilna wysoka
Chłopcy				
Depresja	-0,074	-0,062	-0,068	-0,051
Zachowania przestępcze	0,023	0,049	0,018	0,040
Dziewczęta				
Depresja	-0,069	-0,053	-0,061	-0,046
Zachowania przestępcze	0,015	0,051	0,021	0,047

Jeśli chodzi o analizę MANOVA danych otrzymanych w grupie chłopców, wynik istotny statystycznie wskazywał na średnią wielkość efektu przynależności do grup wyodrębnionych ze względu na trajektorię AW w odniesieniu do zestawu ośmiu zmiennych wynikowych ($F = 2,17, df = [24, 600], p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,09). Testy jednozmiennowe wykazały, że cztery grupy wyodrębnione na podstawie trajektorii AW różniły się jedynie w zakresie dwóch spośród tych ośmiu zmiennych:

- 1) współczynnika nachylenia krzywej depresji ($F = 6,85, df = [3, 214], p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,09) oraz
- 2) współczynnika nachylenia krzywej zachowań przestępczych ($F = 5,29, df = [3, 214], p = 0,002$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,07).

Analiza MANOVA danych otrzymanych w grupie dziewcząt również wskazywała na średnią wielkość efektu przynależności do grup wyodrębnionych na podstawie trajektorii AW w odniesieniu do zestawu ośmiu zmiennych wynikowych ($F = 2,74,$

$df = [24, 557]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,09). I w tym wypadku wyniki testów jednozmiennowych wykazały różnice międzygrupowe w zakresie tylko dwóch spośród tych ośmiu zmiennych:

- 1) współczynnika nachylenia krzywej depresji ($F = 6,66$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,09) oraz
- 2) współczynnika nachylenia krzywej zachowań przestępczych ($F = 9,96$, $df = [3, 199]$, $p < 0,001$, cząstkowa eta-kwadrat = 0,13).

W tabeli 5 przedstawiono średnie współczynniki nachylenia dla tych dwóch zmiennych wynikowych — według trajektorii AW i płci.

Jak pokazano w tabeli, w całej próbie poziom depresji obniżył się w ciągu trzech lat badania, podczas gdy poziom zachowań przestępczych wzrósł. Jeśli chodzi o poziom depresji wśród chłopców, porównania w parach ujawniły, że w grupie „Stabilna wysoka AW” spadał on wolniej niż w grupie „Stabilna niska AW” (odpowiednio $-0,051$ i $-0,074$, $p < 0,001$) i w grupie „Malejąca AW” (odpowiednio $-0,051$ i $-0,068$, $p = 0,006$), co wskazuje na wyższy ogólny poziom symptomatologii depresyjnej. Wśród dziewcząt zaobserwowano podobny wzór wyników — grupa „Stabilna wysoka AW” różniła się istotnie od grupy „Stabilna niska AW” ($-0,046$ i $-0,069$, $p < 0,001$). Ani w grupie chłopców, ani wśród dziewcząt nie stwierdzono żadnych innych istotnych różnic w zakresie zmian poziomu depresji na przestrzeni czasu.

Jeśli chodzi o dane samoopisowe dotyczące zachowań przestępczych wśród chłopców, stwierdzono istotne różnice w zakresie parametrów wzrostu między grupą „Rosnąca AW” a grupami „Stabilna niska AW” ($0,049$ i $0,023$, $p = 0,026$) i „Malejąca AW” ($0,049$ i $0,018$, $p = 0,003$), ale nie między grupą „Rosnąca AW” a grupą „Stabilna wysoka AW”. Wśród dziewcząt stwierdzono więcej różnic niż wśród chłopców, przy czym grupy „Stabilna wysoka AW” i „Rosnąca AW” różniły się istotnie od grup „Stabilna niska AW” (odpowiednio $0,015$ i $0,047$ [Stabilna wysoka AW], $p < 0,001$; oraz $0,051$ [Rosnąca AW], $p < 0,001$) i „Malejąca AW” ($0,021$ i $0,047$ [Stabilna wysoka AW], $p = 0,007$; oraz $0,051$ [Rosnąca AW], $p = 0,004$), między którymi nie stwierdzono istotnych różnic; warto dodać, że takie różnice nie występowały również między grupami „Stabilna wysoka AW” i „Rosnąca AW”.

Przeprowadzono dodatkowe analizy eksploracyjne, aby pogłębić wiedzę na temat grup „Rosnąca AW” i „Malejąca AW”, ponieważ grupy te nie odróżniały się wyraźnie w analizach głównych. Analiza danych zgromadzonych rok po roku wykazała, że te dwie grupy różniły się wyłącznie na skali zachowań przestępczych: w grupie „Malejąca AW” ich deklarowany poziom był wyższy w pierwszym roku badania, a w grupie „Rosnąca AW” — w roku trzecim; istotnych różnic między tymi grupami nie stwierdzono w drugim roku badania, kiedy to ich krzywe wzrostu zachowań przestępczych się przecięły.

6. Dyskusja wyników

Trajektorie matczynej agresji werbalnej

W badanej próbie złożonej z niezależnych uczniów gimnazjów publicznych (nastolatków we wczesnym okresie dorastania) wyodrębniono cztery trajektorie AW: stabil-

na niska AW, rosąca AW, malejąca AW oraz stabilna wysoka AW. Zamiast jednak decydować *a priori* o nałożeniu owych trajektorii na zgromadzone dane, pozwoliliśmy, aby

te naturalne grupy wyłoniły się w procesie analizy skupień, co nadaje szczególną wagę interpretacji otrzymanych wzorów. Porównanie z wynikami dużej ($n = 991$) zrandomizowanej ankiety telefonicznej (Straus, Field 2003), która wykazała, że wśród 88,6% dzieci i rodziców, którzy przyznali, iż w ciągu ostatniego roku przynajmniej raz dopuścili się agresji werbalnej, a średnia liczba takich zdarzeń wynosiła 21,7 (mediana = 16), pokazało, że adolesecenci uczestniczący w niniejszym badaniu zgłaszali średnio podobny (choć nieco niższy) poziom AW; w kolejnych latach badania średnia liczba aktów AW wynosiła odpowiednio 11,38, 12,83 i 15,45 (średnia z całego okresu badania to 13,22). Ponadto w badaniu Strausa i Field (2003) jedna czwarta wszystkich rodziców ujawniła przynajmniej 33 akty agresji werbalnej (75 centyl) w ciągu ostatniego roku, co odpowiada średniej liczbie zdarzeń ujawnionych przez badanych z grupy „Stabilna wysoka AW” w poszczególnych latach badania opisanego w tym artykule (tj. rok 1: 26,66, rok 2: 34,23, rok 3: 35,52). Trzeba jednak podkreślić, że wyników tych nie można porównywać bezpośrednio z rezultatami innych badań, w których wykorzystano podskalę skali agresji werbalnej testu CTSPC, ze względu na modyfikacje wprowadzone w tej skali przez autorów niniejszego badania. Ponieważ jednak liczba możliwych odpowiedzi została w tym badaniu ograniczona (a nie rozszerzona), można przypuszczać, że otrzymane wyniki są zaniżone (nie zaś zawyżone) w stosunku do rzeczywistej liczby aktów agresji werbalnej.

Po pierwsze, analiza chi-kwadrat ujawniła kilka międzygrupowych różnic demograficznych, które wymagają interpretacji. Stwierdzono niewielką, lecz istotną różnicę międzypłciową, która wskazuje, że większy odsetek dziewcząt niż chłopców zalicza się do grupy „Stabilna wysoka AW”. Odkrycie to może się wiązać z naturalnymi różnicami między relacją matka–dorastająca cór-

ka a relacją matka–dorastający syn. Larson i Richards (1994) opisują, że w badanej przez nich próbie dobrostan psychiczny dorastających dziewcząt zależał od tego, jak dobrze czuły się one w towarzystwie swoich matek, podczas gdy u chłopców sam czas spędzany z matką wiązał się z lepszym przystosowaniem, co wskazuje na większy ładunek emocjonalny takich doświadczeń w grupie dziewcząt. Smith i Forehand (1986) ustalili ponadto, że badane przez nich dziewczęta opisywały swoje relacje z matką jako bardziej konfliktowe niż relacje z ojcem oraz były bardziej negatywnie oceniane przez swoje matki. Ponieważ duża część młodych ludzi uczestniczących w naszym badaniu mieszkała tylko z jednym z rodziców biologicznych (prawie zawsze z matką), wydaje się prawdopodobne, że ów czynnik odgrywał pewną rolę w życiu dziewcząt z grupy „Stabilna wysoka AW”. Wraz z wynikami innych badań, wskazującymi na pogorszenie spostrzeganej jakości relacji rodzic–dziecko i nasilanie się konfliktów między okresem preadolescencji a środkową fazą okresu dorastania (McGue, Elkins, Walden, Iacono 2005), może to sugerować, że połączenie wzmożonego nacisku na relację matka–córka oraz silnych reakcji emocjonalnych dziewcząt na ich matki może skutkować:

- 1) wzrostem liczby sytuacji sprzyjających stosowaniu agresji werbalnej — ze względu na nasilony konflikt i/lub
- 2) większym prawdopodobieństwem tego, że niektóre dziewczęta będą szczególnie wrażliwe na zachowania swoich matek, co może prowadzić do zawyżonych ocen poziomu agresji werbalnej albo na odwrót — do bardziej trafnego przypominania sobie takich zdarzeń z powodu ich ładunku emocjonalnego.

Chociaż w omawianym badaniu nie można było zweryfikować tych założeń, przyszłe badania w tej dziedzinie z pewno-

ścią dostarczyłyby nam interesujących informacji. Użyteczne mogą się na przykład okazać takie metody, jak:

- 1) wykorzystanie wielu źródeł informacji na temat zachowań agresywnych werbalnie, co umożliwiłoby dokonywanie porównań między źródłami (moglibyśmy na przykład przyjrzeć się różnicom między informacjami otrzymanymi od chłopców i od dziewcząt, potrafiąc zwerifikować te informacje na podstawie danych uzyskanych ze źródeł zewnętrznych);
- 2) pytanie młodych ludzi o spostrzegany emocjonalny wpływ takich zachowań (na przykład, jak bardzo wydawały im się one przykre lub irytujące) i analiza tej zmiennej w związku ze spostrzeganym poziomem AW;
- 3) pytanie młodych ludzi o to, jak spostrzegają intencje matki — czy zamierzała ich skrzywdzić, czy też nie miała takiej intencji — aby ocenić, jak interpretują jej zachowanie; oraz
- 4) gromadzenie danych nawiązujących do prac Larsona i Richards (1994), aby przyjrzeć się różnicom występującym wśród chłopców i dziewcząt w zakresie tego, jakie aspekty relacji matka–dziecko mają największe znaczenie dla ich dobrostanu psychicznego i jak to się ma do informacji zawartych w punktach (1), (2) i (3).

Po drugie, kolejna różnica, która wystąpiła wyłącznie wśród dziewcząt, była związana z przynależnością rasową — dziewczęta latynoskie częściej niż inne badane należały do grupy „Rosnąca AW”, natomiast dziewczęta afroamerykańskie do grupy „Stabilna wysoka AW”. Wyniki te mogą mieć związek z wcześniejszymi rozważaniami dotyczącymi relacji między matkami a córkami, a także z różnicami kulturowymi w zakresie praktyk wychowawczych we wczesnym okresie dorastania, mimo że w literaturze

przedmiotu nie sposób znaleźć danych, które by jednoznacznie przemawiały za istnieniem takich różnic, wydaje się raczej, że badania różnych grup rasowych żyjących w różnych środowiskach (np. na wsi lub w mieście, w południowej lub w północnej części Stanów Zjednoczonych itd.) przynoszą zróżnicowane wyniki. Inną ważną kwestią, którą należy wziąć pod uwagę, jest kontekst (środowisko) — niezamożna okolica, w której dorastali młodzi ludzie uczestniczący w naszym badaniu. Rezultaty części badań sugerują, że wśród Afroamerykanów styl wychowawczy, cechujący się wysokim poziomem kontroli (między innymi ograniczeniami i karami fizycznymi), a jednocześnie pełen czułości i serdeczności, może skutecznie chronić młodych ludzi przed lokalnymi zagrożeniami i zachowaniami antyspołecznymi, takimi jak przynależność do gangów, a przy tym kształtować u nich zdolność samoregulacji (Brody, Flor 1998). Te różnice demograficzne świadczą o tym, że wpływ agresji werbalnej należy analizować odrębnie w grupie chłopców i dziewcząt, uwzględniając przy tym zmienną rasy, ponieważ — jak się wydaje — w tej grupie młodych ludzi mogą przebiegać rozmaite procesy związane nie tylko z płcią, ale także z przynależnością rasową. Ta ostatnia zmienna okazała się na przykład powiązana z sytuacją rodzinną — tylko około jedna trzecia uczniów latynoskich i afroamerykańskich i aż dwie trzecie białych badanych mieszkało z obojgiem rodziców. Ten związek między zmiennymi może wyjaśniać, dlaczego grupy (skupienia) wyodrębnione na podstawie trajektorii AW nie różniły się pod względem sytuacji rodzinnej, mimo że struktura rodziny jest silnie związana z wszystkimi formami krzywdzenia, przy czym najmniejsze ryzyko krzywdzenia występuje u dzieci mieszkających z obojgiem rodziców (Hartge, Basena, Klein, Sedlak 2008; Turner, Finkelhor, Ormrod 2007).

Negatywny obraz własnej osoby – związek z agresją werbalną

Jeśli chodzi o negatywny obraz własnej osoby, grupy wyodrębnione ze względu na trajektorie AW różniły się istotnie w zakresie dwóch spośród trzech zmiennych wynikowych — zarówno wśród chłopców, jak i wśród dziewcząt. Ustalenia te są na ogół zgodne z wynikami wcześniejszych badań, które wykazały, że agresja werbalna wiąże się ze zwiększoną częstością występowania takich problemów, jak objawy depresyjne, niższa samoocena, większe ryzyko zaburzeń psychicznych, ogólne niezadowolenie z życia, próby samobójcze i trudności przystosowawcze, chociaż ustalenia dotyczące ocenianej przez rówieśników wrażliwości/izolacji — które zostaną omówione nieco później — były zaskakujące. Otrzymane wyniki świadczą jednoznacznie o tym, że doświadczanie agresji werbalnej — zwłaszcza w wypadku dziewcząt z grupy „Stabilna wysoka AW” — wiąże się z bardziej negatywnym obrazem Ja, co może również wywierać niekorzystny wpływ na proces rozwoju tożsamości (o czym wspomniano we wprowadzeniu do niniejszego artykułu).

W połączeniu z ustaleniami dotyczącymi zmian poziomu depresji na przestrzeni czasu, wyniki porównań w parach wykazały, że grupy „Stabilna wysoka AW” doświadczają najbardziej nasilonych objawów depresyjnych, przy czym u dziewcząt z grupy „Stabilna wysoka AW”, częściej niż u innych badanych, poziom symptomów depresyjnych jest niepokojący w sensie klinicznym, a liczba i nasilenie objawów depresji z upływem czasu maleje wolniej niż w grupie „Stabilna niska AW”. Wyniki te są zgodne z rezultatami badania, które przeprowadzili Kim i Cicchetti (2006). W badaniu tym uczestniczyła grupa dzieci krzywdzonych i dzieci bez doświadczeń krzywdzenia w wieku od sześciu do jedenastu lat. Kim i Cicchetti zmierzili poziom depresji czterokrotnie w ciągu pewnego okresu i wykazali,

że u dzieci krzywdzonych spadał on wolniej niż u dzieci bez doświadczeń krzywdzenia. Badacze doszli do wniosku, że w badanej próbie krzywdzenie emocjonalne wiązało się z większym nasileniem afektu depresyjnego u dzieci krzywdzonych.

Wśród chłopców — ale nie w grupie dziewcząt — stwierdzono również różnice międzygrupowe w zakresie ocenianej przez rówieśników poziomu wrażliwości/izolacji. Chłopcy z grupy „Stabilna wysoka AW” byli w tym wymiarze oceniani niżej niż chłopcy z grupy „Stabilna niska AW”. Wynik ten był niezgodny z przewidywaniami: przypuszczano, że zmienna ta będzie stanowiła zewnętrzne potwierdzenie samoopisowej symptomatologii depresyjnej, a co za tym idzie — że otrzymany wzór wyników będzie przypominał ten dotyczący depresji. Można wskazać kilka potencjalnych wyjaśnień otrzymanych wyników:

- 1) ocena na wymiarze wrażliwość/izolacja może nie być trafnym wskaźnikiem symptomów depresyjnych w badanej próbie i/lub może się wiązać z problemami wynikającymi z błędów metody (*method variance*);
- 2) może to być trafny wynik wskazujący na to, że u chłopców doświadczających wyższego poziomu AW wykształciły się adaptacyjne umiejętności społeczne, które sprawdzają się w tej konkretnej grupie rówieśniczej;
- 3) w tej populacji chłopców reputacja osoby wrażliwej/osamotnionej może być wskaźnikiem pozytywnym, a nie negatywnym;
- 4) młodzi ludzie zgłaszający wyższy poziom depresji mogą nie sprawiać wrażenia depresyjnych; ich depresja może współistnieć z zachowaniami eksternalizacyjnymi, na co wskazują wyniki części badań dotyczących depresji w okresie adolescencji (np. Herman, Ostrander, Walkup, Silva, March 2007).

Problemy społeczne: związki z agresją werbalną

Wśród chłopców grupy wyodrębnione na podstawie trajektorii AW różniły się w zakresie trzech spośród pięciu zmiennych odnoszących się do problemów społecznych: zachowań przestępczych (dane samoopisowe); jawnej i relacyjnej przemocy rówieśniczej oraz ocenianych przez rówieśników zachowań agresywnych/destrukcyjnych i agresji relacyjnej. Otrzymane wyniki są zgodne z rezultatami wcześniejszych badań, które ujawniły związki między agresją werbalną a licznymi problemami eksternalizacyjnymi i społecznymi. Wyniki otrzymane w grupie chłopców wskazują, że grupa „Stabilna niska AW” zgłaszała najmniejszą liczbę zachowań przestępczych, a grupa „Stabilna wysoka AW” — największą. Wydaje się interesujące, że podczas gdy chłopcy doświadczający stabilnego wysokiego poziomu AW oceniali, że najczęściej padają ofiarą przemocy rówieśniczej i popełniają najwięcej czynów przestępczych, dane te nie znajdują potwierdzenia w informacjach na temat przemocy w szkole uzyskanych od ich rówieśników. Oto kilka możliwych wyjaśnień:

- 1) u chłopców z tej grupy ukształtowały się bardziej negatywne schematy poznawcze — być może związane z nadwrażliwością lub nadmierną czujnością — stanowiące podstawę interpretacji zachowań innych wobec badanych; co za tym idzie — chłopcy ci zgłaszają wyższy poziom wiktylizacji;
- 2) chłopcy z tej grupy mogą podejmować zachowania przestępcze poza szkołą, dlatego nie znajdują one odzwierciedlenia w dokonywanych przez ich rówieśników ocenach poziomu agresji w szkole;
- 3) otrzymane wyniki mogą być artefaktem powstałym na skutek błędu metody;
- 4) chłopcy z tej grupy mogą padać ofiarą przemocy rówieśniczej i angażować się

w nieagresywne zachowania przestępcze, takie jak zażywanie narkotyków czy kradzieże, które nie są uwzględniane w ocenach dokonywanych przez ich rówieśników.

Wśród dziewcząt badane z grupy „Stabilna niska AW” były oceniane przez rówieśników jako mniej agresywne/destrukcyjne i mniej skłonne do agresji relacyjnej niż dziewczęta z innych grup. Dziewczęta z tej grupy zgłaszały również mniej doświadczeń relacyjnej przemocy rówieśniczej i mniej własnych zachowań przestępczych. Wyniki dodatkowych analiz dotyczących grupy „Stabilna wysoka AW” wskazują, że dziewczęta z tej grupy dopuszczały się największej liczby zachowań przestępczych spośród wszystkich grup wyodrębnionych ze względu na trajektorie AW, a ponadto oceniały, że padają ofiarą jawnej przemocy rówieśniczej częściej niż ich koleżanki z grupy „Rosnąca AW”. Wynik ten wydaje się zgodny z rezultatami wcześniejszych badań, które wykazały zwiększone ryzyko powtarzających się doświadczeń wiktylizacji wśród dziewcząt doświadczających krzywdzenia emocjonalnego (Wekerle i in. 2001). Może to również sugerować, że dziewczęta z grupy „Stabilna wysoka AW” żyją w nieprzewidywalnym, „wybuchowym” świecie, w którym relacje nacechowane są agresją — spostrzegają one więcej agresji innych wobec siebie i same przejawiają więcej agresji interpersonalnej niż inne dziewczęta. Badane z grupy „Malejąca AW” zgłaszały więcej doświadczeń wiktylizacji niż dziewczęta z grupy „Stabilna niska AW”, nie różniły się jednak istotnie od grup „Stabilna wysoka AW” i „Rosnąca AW”. W zestawieniu z obserwacjami dotyczącymi całej badanej próby — a mianowicie, że dziewczęta deklarują więcej doświadczeń przemocy relacyjnej niż chłopcy i same są oceniane przez rówie-

śników jako bardziej skłonne do agresji relacyjnej — wyniki te sugerują, że w próbie dziewcząt tego rodzaju zachowania występowały przede wszystkim wśród badanych należących do grup „Malejąca AW”, „Rosnąca AW” i „Stabilna wysoka AW”.

Ustalenia badawcze odnoszące się do odsetka badanych, którzy uzyskali wyniki

przewyższające średnią o ponad jedno odchylenie standardowe na skali zachowań przestępczych, wydają się potwierdzać silny związek między matczyną agresją werbalną a niepokojąco wysokim poziomem deklarowanych zachowań przestępczych w badanej próbie — zarówno wśród chłopców, jak i wśród dziewcząt.

Zmiany poziomu zmiennych wynikowych na przestrzeni czasu – związki z agresją werbalną

Analizy mające na celu ocenę zmian zachodzących z upływem czasu ujawniły różnice międzygrupowe w zakresie dwóch spośród ośmiu badanych parametrów — depresji i zachowań przestępczych — zarówno wśród chłopców, jak i wśród dziewcząt. Co interesujące, we wszystkich grupach poziom symptomów depresyjnych stopniowo się obniżał w ciągu trzech lat trwania badania. U dziewcząt i chłopców z grupy „Stabilna wysoka AW” ów spadek był jednak bardziej powolny niż w grupie „Stabilna niska AW” i — tylko wśród chłopców — „Malejąca AW”. Wyniki te są niezwykle podobne do rezultatów wspomnianego wcześniej badania podłużnego, które przeprowadzili Kim i Cicchetti. W trakcie tego badania poziom depresji obniżał się z biegiem czasu, przy czym u dzieci krzywdzonych liczba i nasilenie symptomów zmniejszały się wolniej niż u dzieci bez doświadczeń krzywdzenia. Otrzymane przez nas wyniki wskazują, że u młodych ludzi — chłopców i dziewcząt — z grupy „Stabilna wysoka AW” przez cały okres trwania badania utrzymywał się wyższy poziom symptomów depresyjnych.

Drugim parametrem wzrostu, który przyniósł rezultat istotny statystycznie — zarówno wśród chłopców, jak i wśród dziewcząt — były zachowania przestępcze, których poziom wzrastał systematycznie (z roku na rok) w całej badanej próbie. Wśród chłopców w grupie „Rosnąca AW”

ów wzrost był szybszy niż w grupach „Stabilna niska AW” i „Malejąca AW”, ale nie szybszy niż w grupie „Stabilna wysoka AW”. Wśród dziewcząt stwierdzono więcej różnic między grupami: zarówno w grupie „Stabilna wysoka AW”, jak i „Rosnąca AW” poziom zachowań przestępczych rósł szybciej niż w grupach „Stabilna niska AW” i „Malejąca AW”. Wyniki te wskazują, że trajektorie zachowań przestępczych były zbliżone do trajektorii agresji werbalnej, co sugeruje istnienie związku równoczesnego między zachowaniami przestępczymi a agresją werbalną. Chociaż na podstawie otrzymanych danych nie można określić kierunku zależności przyczynowej w tym związku, ponieważ cała wariancja agresji werbalnej została usunięta na skutek podzielenia wszystkich badanych na grupy osób doświadczających podobnego poziomu AW, interesujące wydają się spekulacje na temat możliwej dynamicznej zależności między tymi dwoma czynnikami. Wcześniejsze badania dotyczące związków między agresją werbalną a krzywdzeniem psychicznym wykazały, że te czynniki związane z praktykami rodzicielskimi są trafnym predyktorem zachowań przestępczych i agresji na przestrzeni czasu, przy czym wcześniejsze doświadczenia AW zapowiadają późniejsze negatywne zjawiska (np. Herrenkohl, Egolf, Herrenkohl 1997; Herrenkohl, Herrenkohl, Egolf, Wu 1991; Spillane–Grieco 2000; Vissing i in.

1991), co sugeruje, że agresja werbalna prowadzi do owych niepożądanych zachowań. Inni badacze przyjęli perspektywę transakcyjną, taką jak teoria przymusu Pattersona (Patterson 1982; Patterson, Reid, Dishion 1992), w której negatywne zachowania dziecka i negatywne zachowania rodzica wywołują jeszcze więcej negatywnych zachowań u każdej z osób w tej diadzie, co przemawia za dynamiczną naturą omawianego związku. Inne badania dotyczące roli czynników

rodzicielskich, takich jak depresja matki, sugerują, że tego rodzaju zmienne zagrażają dobremu rodzicielstwu (np. Cohen, Hien, Batchelder 2008) i przyczyniają się do powstania problemów adaptacyjnych u dziecka (np. Maughan, Cicchetti, Toth, Rogosch 2007). Chociaż zagadnienia te wykraczają poza zakres omawianego badania, należy zdawać sobie sprawę ze złożoności przyczyn i procesów prowadzących do rozwoju zachowań przestępczych i agresji.

Wyjaśnienie wyników otrzymanych w grupach „Rosnąca AW” i „Malejąca AW”

Jednym z najbardziej interesujących spostrzeżeń poczynionych w trakcie omawianego badania był brak różnic między grupami „Rosnąca AW” i „Malejąca AW” w zakresie uśrednionych zmiennych wynikowych — te dwie grupy przejawiały niemal jednakowy poziom wszystkich zmiennych zależnych w każdym roku badania i w całym okresie zbierania danych. Oto jedna z możliwych interpretacji, oparta na podobnych trajektoriach AW i zachowań przestępczych w ciągu trzech lat gromadzenia danych: grupa „Rosnąca AW” może reprezentować populację młodych ludzi, którzy — jak wielu innych — mają trudności z przystosowaniem się do przejścia do gimnazjum. Jednak w wypadku tej grupy może działać pewna niekorzystna kombinacja czynników, takich jak skłonność do kontaktów z negatywną grupą rówieśniczą, mogąca prowadzić do wzrostu zachowań przestępczych; dorastanie z matką, która nie ma kompetencji rodzicielskich potrzebnych do tego, aby poradzić sobie z trudnościami wczesnego okresu dorastania (kompetencje, które dotąd spełniały swoje zadanie, mogą się okazać niewystarczające) oraz inne czynniki związane z życiem w niezamównej społeczności (np. brak zasobów, duży odsetek samotnych rodziców, przemoc w okolicy). Ta kombinacja zmiennych może prowadzić do systematycz-

negu wzrostu poziomu zachowań przestępczych i towarzyszącego mu wzrostu poziomu agresji werbalnej — co zaobserwowano w badanej próbie i co pozostaje w zgodzie z teorią przymusu Pattersona. Możliwe, że matki nastolatków z tej grupy coraz częściej sięgają po agresję werbalną, próbując dyscyplinować swoje dzieci, które przejawiają coraz bardziej problematyczne zachowania. Analiza eksploracyjna *post hoc* nie przyniosła jednak wyników, które by jednoznacznie wskazywały na te zmienne jako czynniki przyczynowe w tych dwóch grupach. Przyjrzelśmy się strukturze rodziny, rasie, danym samoopisowym dotyczącym kontaktów z młodzieżą kontestującą konwencje społeczne i przemoc w dzielnicy zamieszkania, a także statusowi społeczno-ekonomicznemu, ale nie stwierdziliśmy żadnych istotnych różnic.

Dla odmiany w grupie „Malejąca AW” między matką a dorastającym dzieckiem może zachodzić inna transakcja. Jedną z możliwości jest taka, że w rodzinach z tej grupy przejście dziecka do gimnazjum stanowi coś w rodzaju „wyboju na drodze” — w tym czasie matki mogą regularnie stosować agresję werbalną. Po upływie roku matki z tej grupy mogły jednak znaleźć bardziej skuteczne sposoby radzenia sobie z dziećmi i/lub młodzi ludzie z tej grupy mogli lepiej niż ich rówieśnicy z grupy „Rosnąca

AW" poradzić sobie z przejściem do szkoły gimnazjalnej. Z drugiej strony, zaobserwowana tendencja może wynikać z ogólnego spadku poziomu „aktywnego rodzicielstwa” — matki nastolatków z tej grupy mogły zacząć dawać swoim dzieciom więcej swobody, chociaż dane dotyczące zachowań przestępczych w tej grupie (a mianowicie stały poziom takich zachowań) nie potwierdzają trafności tego przypuszczenia. W obu wypadkach na korzyść tych młodych ludzi mogą działać pewne czynniki ochronne, takie jak przynależność do pozytywnej grupy rówieśniczej, która zapobiegała wzrostowi liczby zachowań przestępczych w ciągu trzech lat trwania badania. Jednakże, jak już wspomniano, we wstępnych analizach czynnik grupy rówieśniczej nie różnicował tych dwóch grup. Przeprowadzono dodatkową analizę *post hoc*, żeby ustalić, czy grupy te różniły się pod względem poziomu kontroli i opieki rodzicielskiej w ciągu trzech lat trwania badania (pomiar tych zmiennych stanowił część omawianego badania). Nie otrzymano jednak wyników istotnych statystycznie, co sugeruje, że jakieś inne czynni-

ki wyjaśniają odmienny przebieg krzywych wzrostu poziomu zachowań przestępczych w tych dwóch podgrupach młodych ludzi.

W świetle wyników eksploracyjnych analiz *post hoc* nasuwa się jeszcze inne możliwe wyjaśnienie: być może obie grupy — „Rosnąca AW” i „Malejąca AW” — to grupy młodych ludzi, którzy w ciągu życia doświadczają fałowych wzorów agresji werbalnej, a obecne dane są tylko fotograficznym zapisem chwilowego stanu, który stanowi element dużo większego wzoru. Podczas gdy grupy: „Stabilna niska AW” i „Stabilna wysoka AW” wydają się doświadczać stałego poziomu AW, w wypadku grup: „Rosnąca AW” i „Malejąca AW” ów poziom najwyraźniej zmienia się w czasie. Nie wiemy, jakiego poziomu AW doświadczali ci młodzi ludzie przed pierwszym rokiem badania i po upływie roku trzeciego. Fakt ten wydaje się istotną przesłanką do tego, aby przyjrzeć się tym grupom w dłuższej perspektywie czasowej. Tylko w ten sposób będzie można prześledzić ewolucję wzorów agresji werbalnej i przekonać się, czy z upływem lat różnice między tymi dwiema grupami staną się bardziej wyraźne.

Ograniczenia

Jednym z ograniczeń niniejszego badania jest brak informacji na temat innych form krzywdzenia doświadczanych przez badanych adolescentów. Inne badania udokumentowały współwystępowanie AW i przemocy fizycznej w próbach wyłonionych z populacji ogólnej (np. Claussen i Crittenden [1991] wykazali, że 18% dzieci krzywdzonych psychicznie doświadczało również przemocy fizycznej), a młodzi ludzie uczestniczący w naszym badaniu zapewne nie są wyjątkiem. Ten problem metodologiczny pojawia się w literaturze dość często, zwłaszcza w dużych badaniach prowadzonych wśród dzieci niefigurujących w rejestrach służb ochrony dzieci, ponieważ badacze niechętnie pyta-

ją o formy krzywdzenia, które (w wypadku ujawnienia) musiałby zostać zgłoszone władzom; ponadto — jak miało to miejsce w naszym badaniu — szkoły zwykle nie wyrażają zgody na zadawanie uczniom takich pytań. Kilka badań dotyczących krzywdzenia psychicznego wykazało, że ta forma krzywdzenia wywiera na dzieci silny wpływ niezależnie od innych form krzywdzenia i zaniedbywania (Brown 1984; Fleming i in. 2002; Kim, Cocchetti 2006; McGee, Wolfe, Wilson 1997; Wolfe, McGee 1994). Dlatego pomimo ograniczeń wynikających z braku informacji na ten temat, ze względu na zgodność otrzymanych wyników z rezultatami wcześniejszych badań, w których uwzględniono inne for-

my krzywdzenia/zaniebdywania, ustalenia te można uznać za wiarygodne.

Innym ograniczeniem może być zawyżona ocena siły związku między dwiema miarami samoopisowymi na skutek błędu metody oraz tendencyjności badanych na poziomie indywidualnym (*within-subject bias*). Zważywszy na niespójność wyników otrzymanych przy użyciu miar opartych na ocenach rówieśników, wydaje się to prawdopodobne. Dane pochodzące od rówieśników przyniosły jednak kilka wyników istotnych statystycznie (na przykład wśród dziewcząt), co wskazuje, że również inne czynniki mogły się przyczynić do braku istotności statystycznej części rezultatów otrzymanych na podstawie takich danych. Pewne znaczenie może mieć również zaobserwowany w trakcie omawianego badania spadek poziomu wrażliwości/izolacji (w ocenie rówieśników) oraz utrzymujący się podwyższony poziom objawów depresyjnych w grupie „Stabilna wysoka AW” (dane samoopisowe); rozbieżność między danymi samoopisowymi a tymi uzyskanymi od rówieśników może odzwierciedlać rzeczywiste różnice między subiektywnymi doświadczeniami młodych ludzi a tym, jakie wrażenie sprawiają oni na zewnątrz. Na przykład u chłopców objawy depresyjne wydają się współwystępować z zachowaniami eksternalizacyjnymi, a nie ze spostrzeganą przez innych wrażliwością/izolacją.

Trafność danych samoopisowych dotyczących poziomu agresji werbalnej — powiązana z problemem błędu metody — jest kolejną kwestią metodologiczną, która może budzić wątpliwości. Po pierwsze, z dotychczasowych badań dotyczących częstości występowania AW wynika, że może być ona zaniżana, ponieważ dla wielu rodzin zjawisko to stanowi „chleb powszedni” i jest przez nie uważane za normalny element codzienności (Straus, Field 2003), co sugeruje, że młodzi ludzie uczestniczący w naszym badaniu prawdopodobnie dokonywali zaniżonych (a nie zawyżonych) ocen poziomu agresji werbal-

nej stosowanej przez ich matki. Ponadto w innych badaniach, w których wzięto pod uwagę dane dotyczące krzywdzenia i jego skutków pochodzące z wielu źródeł, dorastający młodzi ludzie oceniali liczbę aktów krzywdzenia emocjonalnego niżej niż profesjonalści ze służb ochrony dziecka, którzy kodowali informacje zawarte w ich aktach (McGee i in. 1997), a dane samoopisowe dotyczące krzywdzenia okazały się najlepszym predyktorem związanych z nim problemów (McGee i in. 1997; McGee, Wolfe, Yuen, Wilson 1995; Ney i in. 1986). Chociaż autorzy tych badań nie ustrzegli się błędu metody — miary samoopisowe były dobrymi predyktorami problemów zgłaszanych przez samych młodych ludzi, ale nie tych opisywanych przez ich rodziców — wszystkie te wyniki świadczą o istotnej roli miar samoopisowych w ocenie skutków krzywdzenia i planowaniu interwencji.

Kolejnym ograniczeniem niniejszego badania jest narzędzie wykorzystane do operacjonalizacji agresji werbalnej, a mianowicie skala taktyk stosowanych w wypadku konfliktów, wersja rodzic-dziecko (Conflict Tactics Scales: Parent-to-Child; CTS-PC). Chociaż miara ta jest powszechnie używana w badaniach krzywdzenia dzieci, nie jest doskonała i ma pewne istotne ograniczenia. Skalę tę zaprojektowano jako narzędzie służące przede wszystkim do gromadzenia danych w ankietach telefonicznych, dlatego jest bardzo krótka, a jej wypełnienie zajmuje niewiele czasu. Chociaż cecha ta jest pod wieloma względami korzystna, może również ograniczać rzetelność tej skali (mimo że w kolejnych latach badania otrzymaliśmy zadowalające współczynniki rzetelności). Innym problemem związanym ze skalą CTS jest jej skłonność do generowania rozkładów skośnych (bardzo odbiegających od rozkładu normalnego). Chociaż takie rozkłady wydają się odpowiadać rzeczywistemu stanowi rzeczy, to jednak utrudniają analizę danych. W niniejszym badaniu problem ten rozwiązano poprzez przekształcenie lo-

garytmiczne, które skutecznie zredukowało skośność i kurtozę rozkładu do dopuszczalnego poziomu.

Ostatnim ograniczeniem jest brak danych dotyczących takich cech matek badanych nastolatków, jak depresja lub inne formy psychopatologii, które — jak wykazały liczne badania — wywierają skrajnie szkodliwy

wpływ na jakość rodzicielstwa i zwiększają ryzyko wystąpienia ogromnej liczby niekorzystnych zjawisk. Wydaje się możliwe, że w badanej próbie agresja werbalna *per se* nie była bezpośrednią przyczyną obserwowanych problemów, ale występowała w kontekście powiązanych z nią czynników, które pociągają za sobą owe negatywne skutki.

Implikacje dotyczące profilaktyki/interwencji

Rezultaty przedstawionego badania — zwłaszcza te odnoszące się do grup „Rosnąca AW” i „Malejąca AW” — wydają się przemawiać za transakcyjną naturą relacji rodzic-dziecko i pociągają za sobą pewne implikacje dotyczące profilaktyki i działań interwencyjnych. Otrzymane wyniki wskazują, że potencjalnie skuteczne podejście, mające na celu pomyślne przeprowadzenie rodziców i dzieci przez niełatwy okres przejścia ze szkoły podstawowej do gimnazjum, może obejmować:

- 1) grupy wsparcia dla rodziców i uczniów;
- 2) edukowanie rodziców na temat rozwoju w okresie adolescencji i skutecznej komunikacji z dorastającym dzieckiem (np. zwiększenie stosunku liczby komunikatów pozytywnych do liczby sygnałów negatywnych) — począwszy od klasy szóstej;
- 3) programy szkolne służące kształtowaniu zdolności radzenia sobie z doświadczeniami krzywdzenia (*resilience*) oraz
- 4) edukowanie profesjonalistów pracujących z młodzieżą i rodzinami w zakresie badań dotyczących agresji werbalnej i potrzeby zbierania informacji na temat skali jej występowania w rodzinach.

Ponadto, jak pokazują wyniki tego badania, agresja werbalna wydaje się wywierać istotny wpływ na obraz Ja oraz interakcje społeczne dorastających młodych ludzi, a co za tym idzie — na rozwój ich indywidualnej tożsamości. Można więc wnioskować, że działania sprzyjające budowaniu pozytywnej tożsamości, takie jak grupy wsparcia, zajęcia szkolne i tym podobne, pomagające młodym ludziom w określeniu ich osobistych przekonań, sympatii i antypatii, wartości, zdolności i tym podobnych, prawdopodobnie przynosiłyby pożądane skutki. Jak pokazało nasze badanie, każda ilość agresji werbalnej przekraczająca stały niski poziom, wydaje się związana z niepożądanymi następstwami — albo jako czynnik ryzyka, albo też w kontekście innych czynników ryzyka, które mogą prowadzić do stosowania agresji werbalnej. Gdyby szkoły były lepiej przygotowane do tego, aby pomagać rodzinom w trudnym okresie przejściowym, jakim jest wejście w okres dorastania, to mogłyby odgrywać istotną rolę w obniżaniu poziomu agresji werbalnej.

Kierunki przyszłych badań

Niezbędne są dalsze badania, które pogłębią naszą wiedzę na temat kierunków zależności w złożonych procesach przebiegających w relacji rodzic-dziecko. Powinny to być sys-

tematyczne badania podłużne umożliwiające analizę roli wielu zmiennych w dłuższym okresie rozwojowym, przy użyciu wielu źródeł i wielu metod gromadzenia danych. Na

przykład, aby lepiej zrozumieć subiektywne znaczenie, jakie dziewczęta z grupy „Stabilna wysoka AW” nadają swoim agresywnym interakcjom z rodzicami i rówieśnikami, a także mechanizmy wpływające na te interakcje oraz ich rolę w rozwoju tożsamości, warto sięgnąć po metodę wywiadów jakościowych z tymi dziewczętami oraz ich matkami na temat ich relacji od czasu rozpoczęcia nauki w gimnazjum. Uzyskane w ten sposób informacje w dużym stopniu wzbogaciłyby naszą wiedzę w tym zakresie. Autorzy przyszłych badań powinni także gromadzić dane w wielu warstwach całego systemu — między innymi informacje dotyczące stanu zdrowia psychicznego rodziców oraz innych czynników, które (jak wykazano empirycznie) wpływają na jakość rodzicielstwa i na zdrowie psychiczne dziecka; czynników odnoszących się do samych dzieci, które mogą zwiększać poziom ryzyka albo pełnić funkcję ochronną; a także zmiennych na poziomie społeczności. W powiązaniu z tymi zagadnieniami, potrzebne są bardziej wnikliwe analizy wpływu rodzicielskiej agresji werbalnej oraz potencjalnie pozytywnej roli ojców.

Ponadto dzięki temu, że dysponujemy bogatym (i nieustannie powiększanym) zbiorem danych podłużnych, w przyszłych badaniach będzie można monitorować rolę zmiennych pośredniczących i moderujących na przestrzeni czasu — przy użyciu innych metod analizy danych. Należy nie tylko sięgać po mocniejsze (lepiej kontrolowane) plany badawcze, ale także tworzyć bardziej wszechstronne i użyteczne klinicznie miary krzywdzenia psychicznego — między innymi agresji werbalnej — oraz pozytywnego rodzicielstwa. Dzięki takim narzędziom badacze będą potrafili uzyskać bardziej szczegółowe informacje na temat doświadczeń badanych jednostek, między innymi tego, kiedy zaczęło się krzywdzenie, jak długo trwało, jak często się powtarzało i jak bardzo było dotkliwie/ciężkie, a także innych czynników kontekstowych, które mogą odgrywać rolę pośredniczącą lub moderującą.

Innym obszarem przyszłych badań jest zdolność radzenia sobie z agresją słowną. Poprzez analizę czynników związanych z kompetentnym radzeniem sobie w trudnych sytuacjach moglibyśmy zidentyfikować zasoby ochronne, które można by włączyć w działania profilaktyczne i interwencyjne adresowane do wszystkich młodych ludzi. Potrzebne są badania dotyczące skuteczności profilaktyki/interwencji, pomocne w rozwijaniu metod przeciwdziałania rodzicielskiej agresji werbalnej, kształtowania u dzieci strategii radzenia sobie oraz edukowania osób pracujących z dziećmi, takich jak rodzice zastępczy, pracownicy socjalni, nauczyciele czy psychologowie szkolni, na temat tego, jak ważna jest ocena poziomu rodzicielskiej agresji werbalnej wśród młodych ludzi. Progностyczna rola spostrzeżeń i przekonań młodych ludzi oraz pytania dotyczące trafności i znaczenia informacji pochodzących z różnych źródeł — oto kolejne zagadnienia wymagające pogłębionych badań. Wreszcie, warto byłoby dowiedzieć się więcej na temat czynników, które mogą spowalniać systematyczny spadek poziomu depresji w niektórych grupach dzieci oraz związków łączących je z innymi ważnymi zmiennymi.

Podziękowania

Autorzy pragną podziękować szkołom publicznym w Springfield w stanie Massachusetts za wsparcie tego projektu. Dziękujemy szczególnie Aleksowi Gillatowi i Dennisowi Vogelowi, dyrektorom szkół Carol Fazio i Mario Crillo, wicedyrektor Cheryl Despiert oraz wszystkim uczniom i nauczycielom, którzy wzięli udział w badaniu.

Tłumaczenie: Agnieszka Nowak

Przedruk za zgodą wydawcy, tłumaczenie redakcyjne, niekonsultowane z wydawcą. Artykuł opublikowano w: *Child Abuse and Neglect*, vol. 35, tytuł oryginalny: *Trajectories of maternal verbal aggression across the middle school years: Associations with negative view of self and social problems*, Copyright Elsevier (2011).

Objective: The primary research objective was to explore the relationship between trajectories of maternal verbal aggression (VA) experienced by low-income, community middle school students across a three-year period and outcomes that have been found to be related to VA in previous work, including a negative view of self and social problems.

Method: Longitudinal data were collected from 421 youth (51.8% male) attending two middle schools over 3 years using a multiple-informant survey design. K-means cluster analysis was used to identify trajectories of VA using youth ratings of the Conflict Tactics Scale: Parent-Child (Straus, Hamby, Finkelhor, Moore, Runyan, 1998). Dependent variables were self-reported depression, self-esteem, delinquency, and peer victimization as well as peer-rated aggression and sensitive-isolated reputation.

Results: Four trajectory groups of VA were identified: Low Stable, Increasing, Decreasing, and High Stable. The 3-year average occurrence of VA was: 1.31, 9.18, 10.24, and 31.14 instances, respectively. Gender-specific MANOVAs revealed dramatic differences between the High Stable and Low Stable groups. High Stable boys reported significantly more depressive symptoms, delinquency, peer overt and relational victimization, and were less likely to have a sensitive/isolated reputation than Low Stable boys. High Stable girls reported significantly more depressive symptoms, low self-esteem, delinquency, peer overt and relational victimization and were rated by peers as having more aggressive/disruptive and relationally aggressive reputations than Low Stable girls. Girls in the High Stable group were more likely than other youth to report levels of depressive symptoms and delinquency >1 SD above the mean, while boys in the High Stable group were more likely to report levels of delinquency >1 SD above the mean. The Increasing and Decreasing groups also demonstrated significantly poorer functioning than the Low Stable group on most outcomes. Growth curve analysis revealed that VA showed a contemporaneous association with self-reported delinquency suggesting these factors are closely related.

Conclusions: Any level of VA greater than the 1–2 instances per year reported by youth in the Low Stable group was associated with less favorable outcomes.

Literatura

- Binggeli N.J., Hart S.N., Brassard M.R. (2001), *Psychological maltreatment of children: The APSAC study guides*, vol. 4, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Brassard M.R., Donovan K.L. (2006), *Defining psychological maltreatment*, w: M.M. Feerick, J.F. Knutson, P.K. Trickett, S.M. Flanzer (red.), *Child abuse and neglect: Definitions, classifications, and a framework for research* (s. 151–197), Baltimore, MD: Paul H. Brookes.
- Brassard M.R., Germain R.B., Hart S.N. (red.) (1987), *Psychological maltreatment of children and youth*, New York, NY: Pergamon Press.
- Brody G.H., Flor D.L. (1998), *Maternal resources, parenting practices, and child competence in rural, single-parent African American families*, *Child Development*, vol. 69(3), s. 803–816.
- Brown S.E. (1984), *Social class, child maltreatment, and delinquent behavior*, *Criminology*, vol. 22(2), 259–274.
- Bruce J., Fisher P.A., Pears K.C., Levine S. (2009), *Morning cortisol levels in preschool-aged foster children: Differential effects of maltreatment type*, *Developmental Psychobiology*, vol. 51(1), s. 14–23.
- Campo A.T., Rohner R.P. (1992), *Relationships between perceived parental acceptance-rejection, psychological adjustment, and substance abuse among young adults*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 16, s. 429–440.
- Claussen A.H., Crittenden P.M. (1991), *Physical and psychological maltreatment: Relations among types of maltreatment*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 15, s. 5–18.

- Cohen L.R., Hien D.A., Batchelder S. (2008), *The impact of cumulative maternal trauma and diagnosis on parenting behavior*, *Child Maltreatment*, vol. 13(1), s. 27–38.
- Courtney E.A., Kushwaha M., Johnson J.G. (2008), *Childhood emotional abuse and risk for hopelessness and depressive symptoms during adolescence*, *Journal of Emotional Abuse*, vol. 8(3), s. 281–298.
- Crick N.R. (1996), *The role of overt aggression, relational aggression, and prosocial behavior in the prediction of children's future social adjustment*, *Child Development*, vol. 67, s. 2317–2327.
- Crick N.R., Bigbee M.A. (1998), *Relational and overt forms of peer victimization: A multi-informant approach*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 66, s. 337–347.
- Crick N.R., Grotpeter J.K. (1996), *Children's treatment by peers: Victims of relational and overt aggression*, *Development and Psychopathology*, vol. 8, s. 367–380.
- Crittenden P.M., Claussen A.H., Sugarman D.B. (1994), *Physical and psychological maltreatment in middle childhood and adolescence*, *Development and Psychopathology*, vol. 6, s. 145–164.
- Dunford F.W., Elliott D.S. (1984), *Identifying career offenders using self-reported data*, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 21, s. 57–86.
- Dunne M.P., Zolotor A. J., Runyan D.K., Andrevia–Miller I., Choo W.Y., Dunne S.K., Gerbaka B., Isaeva O., Jain D., Kasim M.S., Macfarlane B., Mamyrova N., Ramirez C., Volkova E., Youssef R. (2009), *ISPCAN Child Abuse Screening Tools Retrospective version (ICAST-R): Delphi study and field testing in seven countries*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 33(11), s. 815–825.
- Egeland B., Erickson M. (1987), *Psychologically unavailable caregiving*, w: M.R. Brassard, R. Germain, S.N. Hart (red.), *Psychological maltreatment of children and youth* (s. 110–120), New York: Pergamon Press.
- Elliott D.S., Dunford F.W., Huizinga D. (1987), *The identification and prediction of career offenders utilizing self-report and official data*, w: J.D. Burchard, S.N. Burchard (red.), *Prevention of delinquent behavior: Vermont conference on the primary prevention of psychopathology*, vol. 10 (s. 90–121), Beverly Hills, CA: Sage.
- Elliott D.S., Huizinga D., Ageton S.S. (1985), *Explaining delinquency and drug use*, London: Sage.
- Elliott D.S., Huizinga D., Menard S. (1989), *Multiple problem youth: Delinquency, substance use, and mental health problems*, New York: Springer-Verlag.
- Epstein J.A., Botvin G.J., Diaz T., Schinke S.P. (1995), *The role of social factors and individual characteristics in promoting alcohol use among inner-city minority youths*, *Journal of Studies on Alcohol*, vol. 56(1), s. 39–46.
- Everson M.D., Smith J.B., Hussey J.M., English D.J., Litrownick A.J., Dubowitz H., Thompson R., Knight E.D., Runyan D.K. (2008), *Concordance between adolescent reports of childhood abuse and child protective service determinations in an at-risk sample of young adolescents*, *Child Maltreatment*, vol. 13(1), s. 14–26.
- Farrington D.P. (1995), *The twelfth Jack Tizard memorial lecture. The development of offending and anti-social behavior from childhood: Key findings from the Cambridge study in delinquent development*, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, vol. 36(6), s. 929–964.
- Farrington D.P. (1997), *Early prediction of violent and non-violent youthful offending*, *European Journal on Criminal Policy and Research*, vol. 5, s. 51–66.
- Fleming W.M., Jory B., Burton D.L. (2002), *Characteristics of juvenile offenders admitting to sexual activity with nonhuman animals*, *Society & Animals*, vol. 10(1), s. 31–45.
- Garbarino J., Guttman E., Seeley J.W. (1986), *The psychologically battered child*, San Francisco, CA: Jossey-Bass Inc.

- Gibb B.E., Abela J.R. (2008), *Emotional abuse, verbal victimization, and the development of children's negative inferential styles and depressive symptoms*, *Cognitive Therapy and Research*, vol. 32(2), s. 161–176.
- Gorman-Smith D., Tolan P., Zelli A., Huesmann L. (1996), *The relation of family functioning to violence among inner-city minority youths*, *Journal of Family Psychology*, vol. 10(2), s. 1115–1129.
- Hart S.N., Binggeli N.J., Brassard M.R. (1998), *Evidence of the effects of psychological maltreatment*, *Journal of Emotional Abuse*, vol. 1(1), s. 27–58.
- Hartge J., Basena M., Cober C., Klein S., Sedlak A.J. (2008), *Fourth National Incidence Study on Child Abuse and Neglect (NIS-4): Report to congress (prepared by Westat under contract to the Administration for Children and Families)*, Washington, DC: United States Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families.
- Herman K.C., Ostrander R., Walkup J.T., Silva S.G., March J.S. (2007), *Empirically derived subtypes of adolescent depression: Latent profile analysis of co-occurring symptoms in the treatment for adolescents with depression study (TADS)*, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 75(5), s. 716–728.
- Herrenkohl R.C., Egolf B.P., Herrenkohl E.C. (1997), *Preschool antecedents of adolescent assaultive behavior: A longitudinal study*, *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 67(3), s. 422–432.
- Herrenkohl R.C., Herrenkohl E.C., Egolf B.P., Wu P. (1991), *The developmental consequences of child abuse: The Lehigh Longitudinal Study*, w: R.H. Starr Jr., D. Wolfe (red.), *The effects of child abuse and neglect: Issues and research* (s. 57–81), New York, NY: Guilford Press.
- Hussey J.M., Marshall J.M., English D.J., Knight E.D., Lau A.S., Dubowitz H., Kotch J.B. (2005), *Defining maltreatment according to substantiation: Distinction without a difference?*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 29, s. 479–492.
- Johnson J.G., Cohen P., Smailes E.M., Skodol A.E., Brown J., Oldham J.M. (2001), *Childhood verbal abuse and risk for personality disorders during adolescence and early adulthood*, *Comprehensive Psychiatry*, vol. 42(1), s. 16–23.
- Kashani J.H., Burbach D.J., Rosenberg T.K. (1988), *Perception of family conflict resolution and depressive symptomatology in adolescents*, *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, vol. 27(1), s. 42–48.
- Kerr M., Bowen M. (1988), *Family Evaluation*, New York: Norton.
- Kim I.J., Cicchetti D. (2006), *Longitudinal trajectories of self-system processes and depressive symptoms among maltreated and nonmaltreated children*, *Child Development*, vol. 77(3), s. 624–639.
- Kim I.J., Ge X., Brody G.H., Conger R.D., Gibbons F.X. (2003), *Parenting behaviors and the occurrence and co-occurrence of depressive symptoms and conduct problems among African-American children*, *Journal of Family Psychology*, vol. 17(4), s. 571–583.
- Kim M.J., Tajima E.A., Herrenkohl T.I., Huang B. (2009), *Early child maltreatment, runaway youths, and risk of delinquency and victimization in adolescence: A mediational model*, *Social Work Research*, vol. 33(1), s. 19–28.
- Kolko D.J., Kazdin A.E., Day B.T. (1996), *Children's' perspectives in the assessment of family violence: Psychometric characteristics and comparison to parent reports*, *Child Maltreatment*, vol. 1(2), s. 156–167.
- Kong S., Bernstein K. (2009), *Childhood trauma as a predictor of eating psychopathology and its mediating variables in patients with eating disorders*, *Journal of Clinical Nursing*, vol. 18(13), s. 1897–1907.
- Kovacs M. (1979), *Children's Depression Inventory*, nieopublikowane.

- Kovacs M. (1981), *Rating scales to assess depression in school-aged children*, Acta Paedopsychiatrica, vol. 46, s. 305–315.
- Kovacs M. (1983), *The "Children's Depression Inventory": A self-rating scale for school-aged youngsters*, nieopublikowane.
- Krug E.G., Dahlberg L.L., Mercy J.A., Zwi A.B., Lozano R. (red.) (2002), *World report on violence and health*, Geneva: World Health Organization.
- Larson R., Richards M.H. (1994), *Mothers and Adolescents: Love and Conflict*, w: R. Larson, M.H. Richards (red.), *Divergent Realities: The Emotional Lives of Mothers, Fathers, and Adolescents*, New York: BasicBooks.
- Lavoie F., Hebert M., Tremblay R., Vitaro F., Vezina L., McDuff P. (2002), *History of family dysfunction and perpetration of dating violence by adolescent boys: A longitudinal study*, Journal of Adolescent Health, vol. 30(5), s. 375–383.
- Lipschitz D., Winegar R.P., Nicolaou A.L., Hartnick E., Wolfson M., Southwick S.M. (1999), *Perceived abuse and neglect as risk factors for suicidal behavior in adolescent inpatients*, Journal of Nervous and Mental Disease, vol. 187(1), s. 32–39.
- Lochner C., du Toit P.L., Zungu-Dirwayi N., Marais A., van Kradenburg J., Seedat S., Niehaus D.J., Stein D.J. (2002), *Childhood trauma in obsessive compulsive disorder, trichotillomania, and controls*, Depression and Anxiety, vol. 15(2), s. 66–68.
- Loeber R., Stouthamer-Loeber M. (1998), *Development of juvenile aggression and violence: Some common misconceptions and controversies*, American Psychologist, vol. 10, s. 1234–1240.
- Loos M.E., Alexander P.C. (1997), *Differential effects associated with self-reported histories of abuse and neglect in a college sample*, Journal of Interpersonal Violence, vol. 12(3), s. 340–360.
- Luthar S.S., McMahon T.J. (1996), *Peer reputation among inner-city adolescents: Structure and correlates*, Journal of Research on Adolescence, vol. 6(4), s. 581–603.
- Magee W. (1999), *Effects of negative life experiences on phobia onset*, Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, vol. 34(7), s. 343–351.
- Martin M.J., Schumm W.R., Bugaighis M.A., Jurich A.P., Bollman S.R. (1987), *Family violence and adolescents' perceptions of outcomes of family conflict*, Journal of Marriage & the Family, vol. 49, s. 165–171.
- Masten A.S., Coatsworth J.D. (1998), *The development of competence in favorable and unfavorable environments: Lessons from research on successful children*, American Psychologist, vol. 53(2), s. 205–220.
- Masten A.S., Morison P., Pellegrini D. (1985), *A revised class play method of peer assessment*, Developmental Psychology, vol. 21, s. 523–533.
- Maughan A., Cicchetti D., Toth S.L., Rogosch F.A. (2007), *Early-occurring maternal depression and maternal negativity in predicting young children's emotion regulation and socioemotional difficulties*, Journal of Abnormal Child Psychology, vol. 35(5), s. 685–703.
- McGee R.A., Wolfe D.A., Wilson S.K. (1997), *Multiple maltreatment experiences and adolescent behavior problems: Adolescents' perspectives*, Development and Psychopathology, vol. 9, s. 131–149.
- McGue M., Elkins I., Walden B., Iacono W.G. (2005), *Perceptions of the parent-adolescent relationship: A longitudinal investigation*, Developmental Psychology, vol. 41(6), s. 971–984.
- McGee R.A., Wolfe D.A., Yuen S.A., Wilson S.K., Carnochan J. (1995), *The measurement of maltreatment: A comparison of approaches*, Child Abuse & Neglect, vol. 19(2), s. 233–249.
- McIntyre R., Blashfield R. (1980), *A nearest-centroid technique for evaluating the minimum-variance clustering procedure*, Multivariate Behavioral Research, vol. 15, s. 225–238.

- Miller H., Baruch D.W. (1948), *Psychosomatic studies of children with allergic manifestations: I. Maternal rejection: A study of 63 cases*, *Psychosomatic Medicine*, vol. 10(5), s. 275–278.
- Moore T.E., Pepler D.J. (2006), *Wounding words: Maternal verbal aggression and children's adjustment*, *Journal of Family Violence*, vol. 21(1), s. 89–93.
- Moran P.B., Vuchinich S., Hall N.K. (2004), *Associations between types of maltreatment and substance use during adolescence*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 28, s. 565–574.
- Navarre E.L. (1987), *Psychological maltreatment: The core component of child abuse*, w: M.R. Brassard, R.B. Germain, S.N. Hart (red.), *Psychological maltreatment of children and youth*, New York, NY: Pergamon Press.
- Ney P.G., Fung T., Wickett A.R. (1994), *The worst combinations of child abuse and neglect*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 18(9), s. 705–714.
- Ney P.G., Moore C., McPhee J., Trought P. (1986), *Child abuse: A study of the child's perspective*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 10, s. 511–518.
- Patterson G.R. (1982), *Coercive family processes*, Eugene, OR: Castalia Press.
- Patterson G.R., Reid, J.B., Dishion T.J. (1992), *Antisocial boys*, Eugene, OR: Castalia Press.
- Pozanski E.O., Freeman, L.N., Mokros H.B. (1985), *Children's Depression Rating Scale-Revised*, *Psychological Bulletin*, vol. 21, s. 979–989.
- Pozanski E.O., Grossman J.A., Buchsbaum T., Banegas M., Freeman L., Gibbons R. (1984), *Preliminary studies of the reliability and validity of the Children's Depression Rating Scale*, *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, vol. 23, s. 191–197.
- Reynolds W.M. (1987), *Reynolds Adolescent Depression Scale: Professional manual*, Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Reynolds W.M. (1989), *Reynolds Child Depression Scale: Professional manual*, Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Ringwalt C.L., Greene J.M., Robertson M.J. (1998), *Familial backgrounds and risk behaviors of youth with thrown away experiences*, *Journal of Adolescence*, vol. 21(3), s. 241–252.
- Rosenberg M., Schooler C., Schoenbach C. (1989), *Self-Esteem and Adolescent Problems: Modeling Reciprocal Effects*, *American Sociological Review*, vol. 54(6), s. 1004–1018.
- Rosenberg M., Schooler C., Schoenbach C., Rosenberg F. (1995), *Global Self-Esteem and Specific Self-Esteem: Different Concepts. Different Outcomes*, *American Sociological Review*, vol. 60, s. 141–156.
- Runyan D.K., Dunne M.P., Zolotor A.J. (2009), *Introduction to the development of the ISPCAN child abuse screening tools*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 33(11), s. 842–845.
- Sedlak A.J., Broadhurst D.D. (1996), *Executive summary of the Third National Incidence Study of Child Abuse and Neglect* [wersja elektroniczna], <http://nccanch.acf.hhs.gov/pubs/statsinfo/nis3.cfm>
- Sedlak A.J., Mettenburg J., Basena M., Petta I., McPherson K., Greene A., Li S. (2010), *Fourth National Incidence Study of Child Abuse and Neglect (NIS-4): Report to congress*, Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, Administration for Children and Families.
- Shaffer A., Yates T.M., Egeland B.R. (2009), *The relation of emotional maltreatment to early adolescent competence: Developmental processes in a prospective study*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 33 (1), s. 36–44.
- Smith K., Forehand R. (1986), *Parent-adolescent conflict: Comparison and prediction of the perceptions of mothers, fathers, and daughters*, *Journal of Early Adolescence*, vol. 6(4), s. 353–367.
- Solomon C., Serres F. (1999), *Effects of parental verbal aggression on children's self-esteem and school marks*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 23(4), s. 339–351.

- Spillane–Grieco E. (2000), *From parent verbal abuse to teenage physical aggression?*, *Child and Adolescent Social Work Journal*, vol. 17(6), s. 411–430.
- Steinberg L., Morris A.S. (2001), *Adolescent development*, *Annual Review of Psychology*, vol. 52, s. 83–110.
- Straus M.A. (1979), *Measuring intrafamily conflict and violence: The Conflict Tactics (CT) Scales*, *Journal of Marriage & the Family*, vol. 41(1), s. 75–88.
- Straus M.A. (1990), *Measuring intrafamily conflict and violence: The Conflict Tactics (CT) Scales*, w: M.A. Straus, R.J. Gelles (red.), *Physical violence in American families: Risk factors and adaptations to violence in 8,145 families*, New Brunswick, NJ: Transaction Publications.
- Straus M.A., Field C.J. (2003), *Psychological aggression by American parents: National data on prevalence, chronicity, and severity*, *Journal of Marriage and Family*, vol. 65, s. 795–808.
- Straus M.A., Hamby S.L. (1997), *Measuring physical and psychological maltreatment of children with the Conflict Tactics Scales*, w: G.K. Kantor, J.L. Jasinski (red.), *Out of the darkness: Contemporary perspectives on family violence*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Straus M.A., Hamby S.L., Boney–McCoy S., Sugarman D.B. (1996), *The revised Conflict Tactics Scales (CTS2): Development and preliminary psychometric data*, *Journal of Family Issues*, vol. 17(3), s. 283–316.
- Straus M.A., Hamby S.L., Finkelhor D., Moore D.W., Runyan D. (1998), *Identification of child maltreatment with the Parent–Child Conflict Tactics Scales: Development and psychometric data for a national sample of American parents*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 22(4), s. 249–270.
- Taussig H.N., Culhane S.E. (2010), *Emotional maltreatment and psychosocial functioning in preadolescent youth placed in out-of-home care*, *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, vol. 19(1), s. 52–74.
- Turner H.A., Finkelhor D., Ormrod R. (2007), *Family structure variations in patterns and predictors of child victimization*, *American Journal of Orthopsychiatry*, vol. 77(2), s. 282–295.
- U.S. Department of Health and Human Services Administration on Children Youth and Families. (2004), *Child maltreatment 2002*, Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Vissing Y.M., Straus M.A., Gelles R.J., Harrop J.W. (1991), *Verbal aggression by parents and psychosocial problems of children*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 15, s. 223–238.
- Wekerle C., Leung E., Wall A.–M., MacMillan H., Boyle M., Trocme N., Waechter R. (2009), *The contribution of childhood emotional abuse to teen dating violence among child protective services-involved youth*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 33(1), s. 45–58.
- Wekerle C., Wolfe D.A., Hawkins D.L., Pittman A.–L., Glickman A., Lovald B.E. (2001), *Childhood maltreatment, posttraumatic stress symptomatology, and adolescent dating violence: Considering the value of adolescent perceptions of abuse and a trauma mediational model*, *Development and Psychopathology*, vol. 13, s. 847–871.
- Wolfe D.A., McGee R. (1994), *Dimensions of child maltreatment and their relationship to adolescent adjustment*, *Development and Psychopathology*, vol. 6, s. 165–181.
- Zimmer–Gembeck M.J., Geiger T.C., Crick N.R. (2005), *Relational and physical aggression, prosocial behavior, and peer relations: Gender moderation and bidirectional associations*, *Journal of Early Adolescence*, vol. 25(4), s. 421–452.
- Zolotor A.J., Runyan D.K., Dunne M.P., Jain D., Peturs H.R., Ramirez C., Volkova E., Deb S., Lidchi V., Muhammad T., Isaeva O. (2009), *ISPCAN Child Abuse Screening Tool Children's version (ICAST-C): Instrument development and multi-national pilot testing*, *Child Abuse & Neglect*, vol. 33 (11), s. 833–841.

O AUTORZE

MARLA BRASSARD — specjalista psychologii stosowanej w stanie Nowy Jork; licencjonowany psycholog szkolny dla stanów Nowy Jork, New Jersey i Massachusetts. Profesor Brassard poświęciła ostatnich 20 lat na zgłębianie zagadnień związanych z krzywdzeniem emocjonalnym — jego oceną, urazami emocjonalnymi i problemami behawioralnymi będącymi ich skutkiem oraz czynnikami kontekstowymi niwelującymi wpływ krzywdzenia, w szczególności mowa tu o roli szkoły, nauczycieli i relacji rówieśniczych. W spektrum zainteresowań Profesor Brassard znajduje się też agresja psychiczna w relacji nauczyciel–uczeń i w relacjach rówieśniczych. Wpływ takiej agresji na funkcjonowanie dzieci oceniono w badaniu podłużnym, które objęło 800 uczniów szkół średnich obserwowanych w latach nauki w gimnazjum i liceum. Profesor Brassard jest współautorką/redaktorką 4 książek — z czego 2 dotyczą krzywdzenia psychicznego, 1 tekst na temat oceny przedszkolnej oraz licznych artykułów badawczych i rozdziałów książkowych. Była współprzewodniczącą grupy roboczej, która opracowała „Wytyczne do oceny psychospołecznej w przypadkach podejrzeń krzywdzenia psychicznego („Guidelines for the Psychosocial Evaluation of Suspected Psychological Maltreatment”, APSAC 1995). Dokument ten wyznacza standardy postępowania w praktyce sądowniczej i działaniach dochodzeniowych agencji rządowych. Profesor Brassard prowadzi wykłady dotyczące rodziny jako kontekstu rozwoju dziecka oraz oceny osobowości i behawioralnej dzieci i młodzieży; prowadzi też praktyki oceny psychologicznej, w ramach których studenci wykonują wszechstronną ocenę klientów zgłaszających się do Ośrodka Usług Edukacyjnych i Psychologicznych. Jako klinicysta, Profesor Brassard pracowała w szkołach (od przedszkoli po szkoły średnie), w zakładzie karnym oraz licznych ośrodkach zapewniających opiekę prawidłowo rozwijającym się lub krzywdzonym dzieciom, młodzieży i ich rodzinom.